

ALDE FRYSKE TSJERKEN

nr. 10 juni 2014

WIE MOET DEES' TEMPEL-BOUW NIET SONDERLING VERHEFFEN:
HET NIEUWE KOMT HET OVD' SEER VERRE OVERTREFFEN.

Preekstoelbekleding, gordijnen en kussens

EN WOON HIER MET SYN WOORT VOOR EEUWIG, SONDER KRUYS.

Zerkhouwers uit de 16^e eeuw

Elitegraven in een polderdorp

Fries zilverwerk

Creatieve ideeën van RuG-studenten

In dit nummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 10 juni 2014

ISSN 2210-7657

STICHTING ALDE FRYSKES TSJERKEN

Opgericht 9 september 1970

Dagelijks bestuur en directie
Drs. J. Kersbergen, voorzitter
Ir. J.D. Niemeijer, secretaris
Drs. H. T. Algra, vicevoorzitter
Drs. J.-M. Postma
G.A. Bakker, directeur

Adres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Bezoekadres: Emmakade 59
Tel: 058-2139666
E-mail: info@aldefrysketsjerk.nl
Frieslandbank nr. 29.81.00.703
ING: 22.07.600

Donateurschap
Minimaal per jaar € 17,50
Opzegging vóór 1 november.

Redactie
Hans Willems, voorzitter
Drs. L. Dijkstra, secretaris
Drs. H.T. Algra
Dr. J.E.A. Kroesen
Dr. H. Nijdam
Drs. M. Stoter
Dr. O. Vries

Redactieadres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
E-mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

Vormgeving en opmaak
Martha Kalma en Robert Seton

1

KEES KUIKEN

Sint Jacobiparochie: nieuwe vondsten
van oude graven

5

MARLIES STOTER

Veilig achter de kerkmuren

9

SYTSE TEN HOEVE

Preekstoelbekleding als oude traditie

11

Stichtingsnieuws

21

JUSTIN E.A. KROESEN

Een toekomst voor de Friese kerken:
creatieve ideeën van RuG-studenten

24

JUSTIN E.A. KROESEN

Het interieurensemble van de Huizu-
mer dorpskerk voorgoed beschermd

28

ELLEKE MAKES VAN DER DEIJL

De zerk van Hessel Jelgerszoon
Feijtzma

Foto voorzijde: Wapenbord en tiengebodenbord in
de kerk van Burgwerd
Foto archief Regnerus Steensma

KEES KUIKEN

Sint Jacobiparochie: nieuwe vondsten van oude graven

Portret van Jan Sems (1572-1635) met het hoefijzerwapen (uit Wiersma, *Johan Sems*).

Relatief moderne kerken herbergen soms laat-middeleeuwse elitegraven. In 2010-2011 kwam in de *Groate Kerk* van Sint Jacobiparochie (1844) het oudste tot nu toe bekende grafmonument uit de drie Bildtse ‘parochiedorpen’ aan het licht.¹

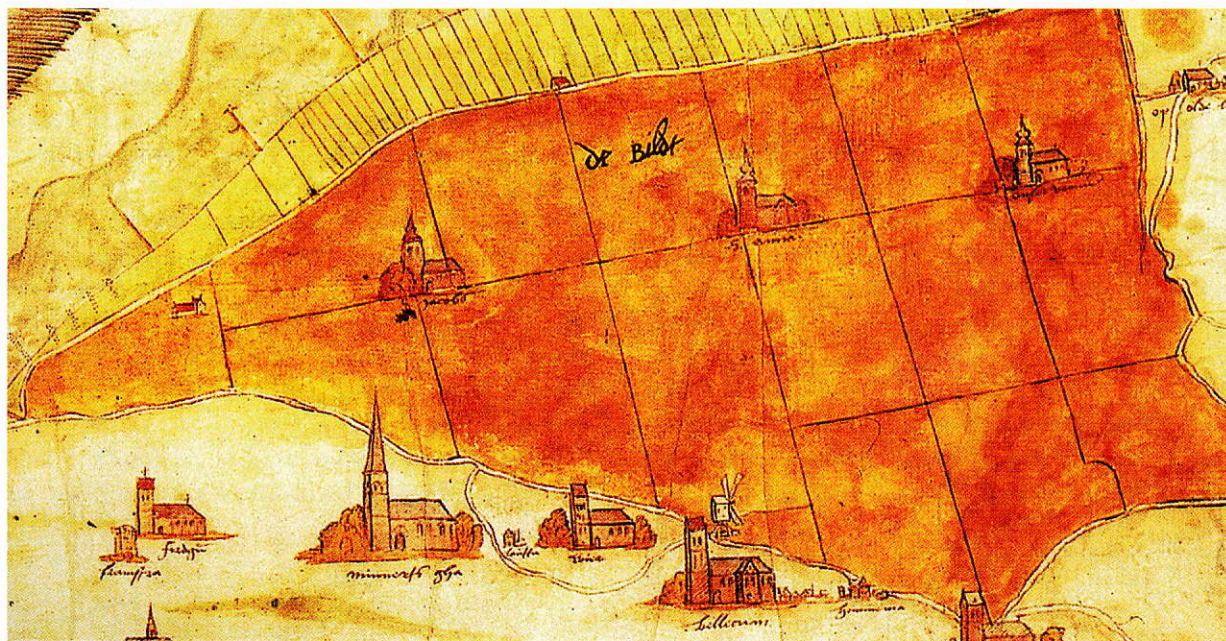
ELITEGRAVEN IN EEN VROEGMODERN POLDERDORP

Blijkens een kaart uit 1524 waren er in dat jaar nog geen kerken in het in 1505 bedijkte Bildt. Het grootste deel van deze polder werd toen nog geëxploiteerd door een paar dozijn investeerders: voornamelijk particulieren uit Holland en Friesland. In het westen van Het Bildt was ook de stad Franeker een grote landeigenaar. Toen de exploitatiecontracten uit 1505 in 1526 afliepen, kwam de meeste Bildtgrond in exploitatie bij de rentmeester van de Friese domeinen, want op de Franeker landen na was Het Bildt eigendom van de landsheer: in dit geval keizer

Karel V. Met steun van de keizer zelf werden nu drie parochiekerken gebouwd, waarvan de meest westelijke werd gewijd aan de apostel Jacobus. De keizer kon daarmee niet voorkomen dat verschillende protestantse groepen, waaronder vooral doopsgezinden (van 'Lutherije' is hier nergens sprake), al vroeg in Het Bildt tot bloei kwamen. Vanaf 1580 was de 'parochie van Sint Jacob' officieel een calvinistische gemeente. Het dorp heeft zelfs enige tijd een neutrale, niet-katholieke naam gedragen. Deze alternatieve naam 'Wijngaarden' staat op een kaart uit 1570, maar vanaf de zeventiende eeuw heette het in alle bronnen weer 'Sint Jacobskerk' of 'Sint Jacobiparochie'.²

Een van de oudste kaarten waarop het dorp staat, is van Jakob van Deventer.³ Hij gaf kerken op zijn kaarten vrij natuurge trouw weer. Op zijn Bildtkaart uit 1545 heeft de kerktoeren van *s iacobs* een uivormige bekroning (*sipel*). In de westhoek van de polder tekende Van

Bildtkaart uit 1545 door Jakob van Deventer (*Nat. Archief, Den Haag, coll. Hingman*). Links van de kerk van 'S. Jacob' de grote boerderij van Jakob Sixma

Deventer één vrijstaand gebouw. Het lijkt een grote boerenschuur met een dwarshuis ervoor.⁴ Volgens de Bildtse gemeentearchivaris Douwe Zwart was dit het huis van Jakob Sixma uit Franeker, die tientallen hectares Bildts domeinland pachtte en handelde in rogge, tarwe en laken.⁵ Sixma was in 1578 een van de rijkste inwoners van het dorp.⁶ Hij had regelmatig zitting in het dorpsbestuur.⁷

De 'rijkdom' van Sint Jacobiparochie liet in de dorpskerk fraaie familiegraven aanleggen. Tot voor kort waren de oudste hier bekende zerken die van het echtpaar Joris Arjens († 1596) en Martjen Arjens († 1606) en die van Lamke Offes († 1599).⁸ Op beide stenen stonden wapens, maar deze zijn in 1795 vernield tijdens de 'Bataafse Revolutie' die alle statussymbolen van die aard verbood. Een veel ouder familiegraf kwam in 2010-2011 aan het licht. De van huis uit Franeker elitefamilie die hierin is begraven, was verzwagerd met Jakob Sixma. We zullen deze familie en de eigenaars van een andere 'nieuwe' zestiende-eeuwse zerk hieronder bespreken.

De 'Semszerk' uit 1541. Foto Hessel de Walle

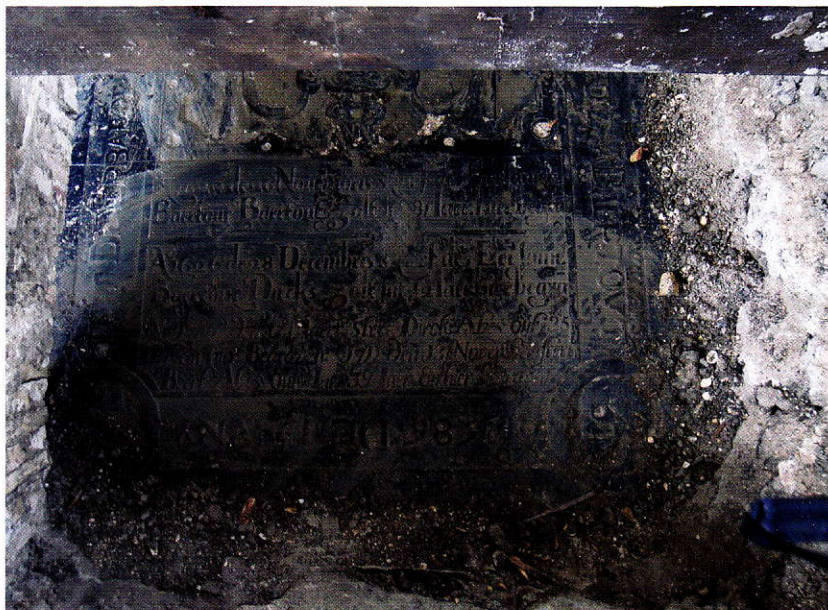
DE 'SEMSZERK'

Dit is niet alleen de oudste (wapen)zerk in Sint Jacobiparochie, maar ook de oudste gedateerde zerk in de drie Bildtse 'parochies'.⁹ In deze familie, die in de zestiende eeuw nog geen achternaam had, valt het gebruik van de zeldzame voornaam 'Sem' op. In de zeventiende eeuw noemden verschillende takken zich Van Brien, Melinga (naar een boerderij of buitenplaats bij Stiens) en Hoeflinga (naar de drie hoefijzers op het familiewapen).¹⁰ De drie figuren in het gehavende wapen op het familiegraf in Sint Jacobiparochie zijn waarschijnlijk ook hoefijzers.¹¹ De twee oudste generaties waren schepenen van Franeker: IJsbrand Sems (1499-1506) en Sem IJsbrands (1506-1530).¹² Sem IJsbrands is in 1541 begraven in Sint Jacobiparochie, waar hij in de Westhoek vanaf 1527 ruim 160 hectare Bildts domeinland exploiteerde als opvolger van de Amsterdamse burgemeester Siemen Klases.¹³

Gezien zijn Franeker achtergrond zal hij ook wel een stuk van de Franeker landen hebben uitgebaat. Sem huwde zijn dochter Lijsbet uit aan de keizerlijke ambtenaar Siemen van der Does (1507-1587), die tot omstreeks 1550 in Harlingen woonde en daarna in Den Haag. Lijsbet is daar in 1558 begraven onder de naam 'Elisabeth van Brien'.¹⁴ Zoon IJsbrand Sems nam in 1542 een deel van zijn vaders Bildtland over. Blijkens zijn grafscript uit 1551 op de 'Semszerk' in Sint Jacobiparochie was hij tevens schout van Vlieland. Zijn weduwe Berber Jans Kuik is tussen 1552 en 1566 hertrouwd met de hierboven genoemde Jakob Sixma. Een kleinzoon van IJsbrand en Berber was de cartograaf Jan Sems, bijgenaamd Hoeflinga.¹⁵

MARIA LOURENS EN HAAR FAMILIE

De 'Semszerk' is na de ontdekking beschreven, gefotografeerd en weer toegedekt. Een ander zestiende-eeuws familiegraf is bij de restauratie van de kerkvloer wel in het zicht gebleven.¹⁶ Het jaar van de vermoedelijk oudste bijzetting, althans van de oudste generatie, is niet leesbaar, maar kan

De zerk van Maria Lourens en haar familie. Foto Hessel de Walle

niet vroeger zijn dan 1578. Toen werd *Marytgien Bartouts* (lees: Maria, weduwe van Barteld) nog in Sint Jacobiparochie aangeslagen voor de weeldebelasting. Haar man Barteld Willems was een van de vier Willemszonen uit het Zuid-Hollandse Sassenheim die vanaf 1527 in de Bildtse rentmeestersrekeningen voorkomen. Hun nakomelingen heten in de literatuur 'de Friese Wassenaars'. Hun wapen vertoont drie maansikkeltjes ('wassenaars') en de helm bovenop het schild draagt met een kuip met struisveren.¹⁷

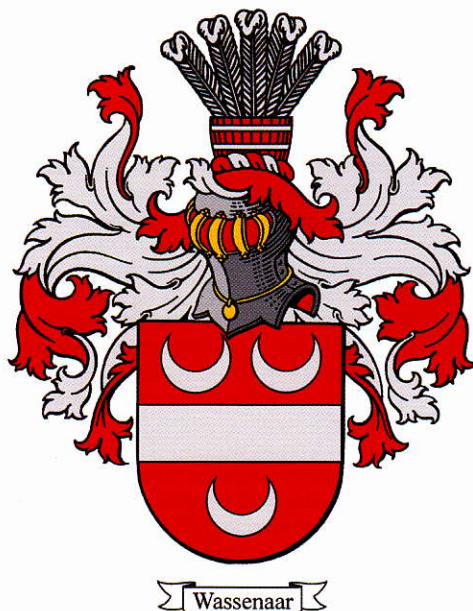
Op de zerk van Maria Lourens, zoals Bartelds weduwe voluit heette, zijn de wapens gehavend, maar de kuip met veren is nog zichtbaar. Twee kinderen van Maria en Barteld zijn in dit familiegraf begraven: Grietje († 1586) en Barteld († 1626).

In de achttiende eeuw werd in de familie verteld dat Barteld Bartelds tot driemaal toe een bruid uit

Zerkhouwers

Tot dusver stond alleen van de zeventiende-eeuwse Leeuwarder zerkhouwer Krijn Stoffels vast dat hij voor Bildtse opdrachtgevers heeft gewerkt. Hij signeerde onder meer stenen voor de 'Friese Wassenaars'.²⁹ De opgraving in Sint Jacobiparochie heeft twee nieuwe signaturen opgeleverd. De steen van de vóór of in 1585 begraven Kornelis Dominicus (Cornelis Mynyckus) is gesigneerd 'AR' en die van de in 1647 in de kerk begraven 'timmerman' (aannemer) Louw Arjens met vier letters, te lezen als 'WW PL' of 'WP WL'.³⁰ Ze zijn niet aan te sluiten bij de tot nu toe bekende Friese zerkhouwersfamilies uit deze tijd.

Zuid-Holland had gehaald: de derde keer zelfs per arrenslee over de bevroren Zuiderzee. Dit verhaal zegt iets over de levensstijl van deze migrant van de tweede generatie. Net zoals nu had je toen 'importbruiden'. We kennen de namen van twee van de drie.¹⁸ Beiden kwamen uit Koudekerk aan den Rijn. Van één van hen is het graf in de kerk gevonden: Trijntje Gerrits, met wie Barteld Bartelds in 1577 in Leiden huwelijksvoor-

Wapen van de 'Friese Wassenaars' (wapenregister Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag).

waarden opmaakte.¹⁹ De zerk van Trijntje Gerrits is zo zwaar beschadigd dat haar naam, sterfjaar en wapen (ze stamde uit een bastaardtak van de adellijke familie Van Poelgeest) bijna onherkenbaar zijn. De tekstbrokken: [...]*ts dr de huisfrou* [...] *Bartout Bartoutz* laten echter weinig ruimte voor twijfel.²⁰

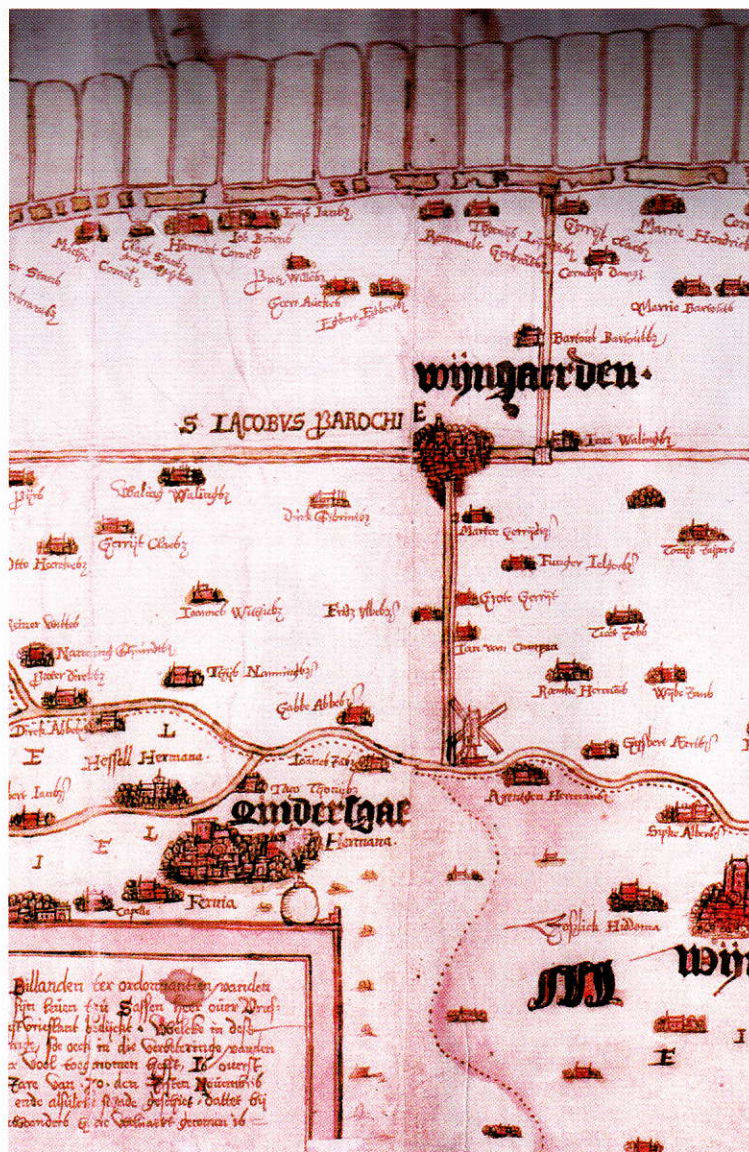
DE 'RIJKDOM' IN GETAL...

Evenals Jakob Sixma en zijn verwanten behoorden ook de nakomelingen van Barteld Willems tot de 'rijkdom' van Sint Jacobiparochie. Weduwe Maria Lourens en zoon Barteld Bartelds werden beiden in 1578 in de weeldebelasting aangeslagen voor 6 gulden, hetzelfde bedrag dat Sixma betaalde. Er waren twee hogere aanslagen in het dorp: Tjalling Andringa en Sikke van Hemminga, die als edelen elk 12 gulden betaalden. Andringa was een zwager

van Sixma. Via Berber Jans Kuik waren zij ook verzwagerd met de familie van Barteld Willems. Hij was een aange-trouwde oom van een zuster van Berber, die met haar man in het buurdorp Sint Annaparochie woonde.²¹ Daar zijn ze in 1578 aangeslagen voor 6 gulden, dus in dezelfde wel-standsklasse als Berber en haar man. De rijkdom van dit Bildtse familienetwerk, waarin zowel Friese als van oor-sprong Zuid-Hollandse families deelnamen, werd duur-zaam verbeeld in de vorm van kostbare wapenzerken.²²

...EN OP DE KAART

Wanneer we de zestiende-eeuwse grafbezitters in Sint Jacobiparochie opzoeken op de kaart uit 1570, dan is de familie van Ijsbrand Sems op het eerste gezicht on-vindbaar. Bedenken we echter dat de weduwe van Sem Ijsbrands in 1570 al enige jaren was hertrouwd met Jakob Sixma, dan kunnen we deze familie thuisbren-gen in Jakobs grote boerderij aan de Oude Bildtdijk. De namen van *Marrie Bartouts* (lees: Maria Lourens) en haar zoon *Bartout Bartoutsz* staan bij twee boerderijen

De boerderijen van Maria Lourens en Barteld Bartelds ten noorden van Sint Jacobiparochie (alias 'Wijngaarden') op de Bildtkaart uit 1570 (Nat. Archief, Den Haag, coll. Hingman)

aan weerszijden van de huidige Kadal. De boerderij van Barteld Bartelds grensde aan de Franeker landen, waar- van hij volgens zijn Leidse huwelijkscontract uit 1577 een gedeelte pachtte. Klaas Bartelds, een broer van Barteld, boerde aan de Koudeweg. De gevelsteen die hij daar in 1574 liet aanbrengen, is nog altijd te zien.²³ Er zijn geen aanwijzingen dat hij in het familiegraf is bijgezet.

Deze families leefden niet alleen op grote voet, maar waren ook erg mobiel. De familie van IJsbrand Sems waaierde in de zestiende eeuw vanuit Franeker uit naar Het Bildt, Harlingen, Leeuwarden, Den Haag en Leiden. Barteld Bartelds haalde in die laatste stad zijn bruiden, maar hij bezat tot 1566 ook nog land bij Delft.²⁴ Ze leidden voor hun tijd een nogal jachtig bestaan. Hun stenen gedenkplaatsen in deze kerk vormden in meer dan één opzicht een rustpunt.

HERDENKINGSCULTUUR

De katholieke geloofspraktijk bloeide in Sint Jacobiparochie tussen 1525 en 1580. Op de nu bekende elitegraven uit deze halve eeuw zijn mogelijk ook gebedsdiensten in de katholieke traditie gehouden, maar daarvan zijn geen gegevens bewaard. In de katholieke tijd werd gebeden voor het zielenheil van overledenen, soms door de pastoor, soms door een vanwege de familie aangestelde priester.²⁵ Na de Reformatie droegen elitegraven vooral de eer (*fama*) van de familie uit. Het onderhoud van deze kostbare graven was toen een prestigekwestie. De stichtersfamilie van het 'Semsgraf', die omstreeks 1600 uit Het Bildt verdween, heeft dit graf daarna kennelijk overgedragen aan aanverwanten, want in 1683 is de eerste 'Friese Wassenaar' hierin bijgezet.²⁶

Deze familie Wassenaar nam vóór of in 1788 ook het graf van Joris Arjens uit 1596 over. De eerste bijzetting (1788) betrof Klaas Boiens Wassenaar. Als kerkvoogd had hij al in 1761 zijn *fama* verzekerd door de kerk een gebrandschilderd ruitje aan te bieden met daarop zijn familiewapen.²⁷ Het Wassenaargraf van Maria Lourens *cum suis* bleef nog tenminste tot 1711 in de familie.²⁸

Toen de bouwvallige zestiende-eeuwse kerk in 1844 werd vervangen door de huidige *Groate Kerk*, zijn al deze oude graven onder de vloer verdwenen. Daardoor kwamen ze, afgezien van de in 1795 aangerichte beschadigingen, in 2010-2011 betrekkelijk ongeschonden te voorschijn.

Kees Kuiken (Leeuwarden 1954) promoveerde in 2013 op de *cultuurschiedenis van Het Bildt*. Hij werkt nu aan Van Broedertrouw tot bildtweb.nl, een boek over Het Bildt in de twintigste eeuw.

Noten

- Over de Groate Kerk is eerder bericht in *Alde Fryske Tsjerken* nr. 1 (2010) 13-14 en nr. 4 (2011) 6-10 en 14-15. Dit opstel is een aanvulling op K. Kuiken, "Denkend aan Holland": grafcultuur van immigranten in Het Bildt (Friesland) 1547-1649', in: P. Bitter e.a., red., *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2013) 221-233. De nieuwe vondsten staan op de site van drs. Hessel de Walle (walmar.nl).
- Nationaal Archief, Den Haag, kaartcollectie Hingman, nr. 3045; K. Kuiken, *Het Bildt is geen eiland. Capita cultuurgeschiedenis*

Gevelsteen van Klaas Bartelds en Neeltje Jans uit 1574

Foto Foppe-Errit de Vries

- van een vroegmoderne polder in Friesland (Groningen en Wageningen 2013) 65. De naam Wijngaarden is zeer waarschijnlijk afgeleid van de Hollandse investeerdersfamilie die hier tot 1527 grote kavels land exploiteerde.
- Hingman nr. 3044. In dit opstel zijn namen van vóór 1811 gespeld volgens de namenthesaurus op www.tresoar.nl.
- H.J. Versfelt, 'De kerken van het Oldambt in 1545', *Groninger Kerken* 18 (2001) 4-17;
- Y. Brouwers, *Geschiedenis van de verschillende families Andringa I* (Exloo 1984) 29 nr. 632.
- Alle welstandsgegevens van inwoners van Sint Jacobiparochie naar het weeldebelastingkohier uit 1578 (ed. P.L.G. van der Meer e.a., *Administrative en fiskale boarnen oangeande Fryslân yn de ier-moderne tiid* (Leeuwarden 1993) 269).
- H. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt II* (Franeker 1953) 346.
- H. Sannes, *Grafscriften tussen Flie en Lauwers II. Het Bildt* (Leeuwarden 1952) nrs. G35, G36; nu verdwenen.
- Het dorp Minnertsma is in 1983-1984 bij Het Bildt gevoegd. In de middeleeuwse dorpskerk is een familiegraf beschreven waarin de vroegste bijzettingen volgens het grafscript dateren uit 1473 en 1482 (De Walle nr. 4559).
- J. Visser, 'Genealogie Mellinga', *Genealogysk Fierboekje* (1965) 35-46, (1968) 97-99.
- De Walle nr. 8278.
- A. de Vries, 'Voorouders van Johan Sems Hoeflinga' (ongepubliceerde lezing *Fryske Akademy*, 1988).
- H. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt I* (Franeker 1951) 460.
- 'Van der Does', *Nederland's Adelsboek* 82 (1992) 2-3.
- F. Westra, *Johan Sems* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Groningen 1980); M. Schroot, 'De Semskaart van Leeuwarden', in: S. Krul, red., *De Gouden Eeuw in Fryslân* (Leeuwarden 2013) 62-63.
- De Walle nr. 8260. Deze zerk ligt in het midden van de huidige kerk en is zichtbaar onder een glazen plaat.
- O. Schutte en Y. Brouwers, 'Kwartierstaat Van der Mey in parentelen', *Genealogysk Fierboek* (2009) 265-267.
- Schutte en Brouwers, 'Kwartierstaat' 267.
- Regionaal Archief Leiden, notaris S.L. van der Woerd, nr. 6, d.d. 30-9-1577 (met dank aan Aleid van Poelgeest).
- De Walle nr. 8377.
- Kuiken, *Het Bildt is geen eiland* 265 schema 1.
- Vergelijk Sannes, *Grafscriften* nr. G37 (Klaas Steffens de Jonge, † 1611, buiten de kerk, helmteken zoals de Friese Wassenaars). Zijn vader Steffen Klases werd in 1578 in Sint Jacobiparochie aangeslagen voor 6 gulden.
- Tot en met 27 september 2014 ook op de fototentoonstelling 'Gevelstenen' in de Van Harenskerk te Sint Annaparochie.
- Schutte en Brouwers, 'Kwartierstaat' 266.
- Onder meer T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (Turnhout en Utrecht 1999) 59-62.
- De 65-jarige Steffen Bartelds (W.T. Vleer, *De Friese Wassenaars* (Drachten 1963) nr. VII-165).
- Vleer, *Wassenaars* nr. X-742.
- Beert Abes, smid in Dronrijp (Vleer, *Wassenaars* nr. VII-247).
- Sannes, *Grafscriften* nrs. G15 (1617), G37 en G39 (1611 en 1639); Kuiken, 'Denkend aan Holland' 224, 228-229.
- De Walle nrs. 8262, 8263.

MARLIES STOTER

Veilig achter de kerkmuren

Avondmaalsbekers op de tentoonstelling van 1927,
Foto collectie Fries Museum

Begin juni 2014 verschijnt op initiatief van de Ottema-Kingma Stichting een driedelige publicatie over Fries zilver: een deel met inleidende hoofdstukken over de Friese edelsmeedkunst en twee delen met uitgebreide beschrijvingen van meer dan vierhonderd stukken zilver. Bijna twintig procent daarvan heeft een kerkelijke of religieuze context. De keuze is gemaakt uit de collecties van (Friese) musea, uit het bezit van verschillende overheden en particulieren en uit de eigendommen van vele kerken en kerkjes in Friesland. Het hoofdstuk over kerkelijk zilver is geschreven door Hugo ter Avest (directeur-conservator van Museum Het Hannemahuis in Harlingen).

ONDERZOEK VAN VROEGER EN VAN NU

Om het kerkelijk zilver te laten fotograferen voor de nieuwe boeken zijn veel stukken een dagje op reis geweest en deze logistieke operatie riep herinneringen op aan het jaar 1927. Notaris Nanne Ottema, zelf een verwoed verzamelaar en prominent lid van het Fries Genootschap, was in dat jaar de stuwende kracht achter de grote zilvertentoonstelling in het Fries Museum in Leeuwarden. Meer dan duizend stukken zilver waren daar te zien. Zestig protestantse kerken gaven hun avondmaalsgerei voor de duur van ruim een maand in bruikleen. Het aandeel van de katholieke kerken was veel kleiner: slechts uit acht kerken werd een deel van de kerkschatten aan het tentoonstellingscomité toevertrouwd. In de tentoonstellingscatalogus wordt aangegeven dat het boekje ook als een soort inventaris fungeert van het avondmaalszilver bij de 'Protestantsche Kerkgenootschappen in Friesland'.¹

Helaas staat er slechts een enkele foto in de catalogus, terwijl er wel degelijk veel documentatiefoto's gemaakt

Avondmaalsbekers op voet, Harmen Jacobs Raapsvelt, Leeuwarden 1659, Fries Museum Leeuwarden - bruikleen Ottema-Kingma Stichting

zijn. Om de klus hanteerbaar te houden, zette de fotograaf van destijds steeds groepjes van vergelijkbare voorwerpen naast elkaar op een wit tafelkleed.

Nog steeds is het dankzij deze oude foto's mogelijk om het uiterlijk van voorwerpen te achterhalen die na 1927 nooit meer te zien zijn geweest. Onmisbaar dus voor later onderzoek, net zoals het uitgevoerde plan om met vereende krachten wasafdrukjes te maken van de merken op de tentoongestelde voorwerpen.

Het resultaat ligt nog altijd in een la in de kluis van het Fries Museum: honderden ronde pillendoosjes met een keurig tentoonstellingsnummer erop. In elk doosje gewikkeld in vloeipapier één tot vier piepkleine wasbolletjes. Nanne Ottema zorgde ervoor, dat al deze zilvermerkjes samen met de foto's terecht kwamen bij Elias Voet (1874-1940) in Bloemendaal. Deze zilversmid en merkenexpert was al jaren bezig met zijn boek over Friese zilvermerken en door de zending kreeg hij ineens enorm veel extra materiaal in de schoot geworpen. In 1932 verscheen dan ook de langverwachte eerste druk van het Friese merkenboek, dat door zilverliefhebbers kort weg de 'Friese Voet' werd gedoopt.² Inmiddels is deze uitgave verbeterd en uitgebreid door de 'Friese Voet' van 1974, maar ook dit merkenboek is inmiddels niet meer helemaal up-to-date. Voortschrijdend inzicht en nieuw onderzoek, ook gedaan ter voorbereiding van de uitgave *Fries Goud en Zilver* hebben onder andere geleid tot de koppeling van veel nieuwe namen van zilversmeden aan tot nu toe onbekende meestertekens en een andere duiding van weer andere meestertekens en jaarletters. Merkenexpert Jan Schipper heeft hieraan een belangrijke bijdrage geleverd. Dit betekent, dat er van sommige stukken eindelijk bekend is wie de vervaardiger is. Of dat het toch om een andere zilversmid of jaar van vervaardiging gaat dan tot nu toe is gedacht. Zo is pas sinds een paar jaar bekend, dat de twee avondmaalsbekers op hoge voet, die in 1659 door de Staten van Friesland aan de Waalse Gemeente in Leeuwarden werden geschonken, gemaakt zijn door Harmen Jacobs Raapsvelt en niet door Alger Hotses, zoals bij de aankoop door de OKS nog gedacht werd.

Avondmaalsschotel van Ytens, Claas Baardt, Bolsward 1681 - Fries Museum

Andere aspecten, waar de verschillende auteurs van het boek de aandacht op richten, zijn de herkomstgeschiedenis, de functie van een voorwerp en de duiding van de inscripties en wapens op het zilver. Zilver als drager van de 'petite histoire' en als drager van de Friese cultuurgeschiedenis. Als voorproefje op het boek worden hieronder twee voorbeelden gegeven van voorwerpen met een religieuze context.

VERBONDENHEID

In de zeventiende eeuw zijn avondmaalsbekers het eerste zilver in de gereformeerde kerken. Qua uiterlijk verschillen deze bekers niet wezenlijk van 'wereldse' bekers. De scheiding daartussen is vrij dun, want op huwelijksbekers zijn net zo vaak Bijbelse voorstellingen te vinden als op bekers, die rechtstreeks gemaakt zijn op bestelling van de kerkenraad of van de diaconie. Vaak gaat het om drie cartouches, waarin bekende en geliefde verhalen uit zowel het oude als het nieuwe testament worden verbeeld. Jan Saagman uit Stavoren graveert voor zichzelf en zijn vrouw Annatie Hendrickx de Lange een beker met alle lotgevallen van Jozef, vanaf het moment dat Jozef in de put wordt gegooid tot het 'happy end', de omhelzing van vader Jacob en Jozef. Ook personificaties van Geloof, Hoop en Liefde zijn populair.

Aangezien op avondmaalsbekers frequent initialen en alliantiewapens worden aangetroffen, lijkt het erop dat huwelijksbekers vaak een tweede leven in de kerk kregen. Voor kerkbekers met liefdespaartjes op de buitenzijde zal dat zeker het geval geweest zijn. Natuurlijk kwam het ook voor dat lidmaten speciaal voor de kerk een beker lieten maken en daar hun naam of namen als herinnering op lieten graveren. Een bijzondere manier om de verbondenheid met de kerk uit te drukken.

Voor al na het midden van de zeventiende eeuw werden er vanuit de kerkelijke gemeenschap ook schenkingen gedaan in de vorm van zilveren avondmaalsschotels, doopbekkens en wijnkannen met zilveren monteringen. Ook dan was er vaak sprake van wereldlijk zilver, dat binnen de kerk een

Doopbekken en detail (onder), Sjouke Andries Wykkenga, Makkum 1694. Fries Museum, bruikleen Protestantse Gemeente van Makkum

andere functie kreeg. Een schotel van de hand van de Bolswarder zilversmid Claas Baardt is daar een duidelijk voorbeeld van. Deze gelobde schotel met een rand van naturalistisch gedreven bloemen is gemaakt als fruitschotel, maar heeft eeuwenlang een rol gehad als broodschotel in de kerk van Ytens. Helaas is niet bekend, wie deze schotel ooit aan de kerk geschonken heeft, maar de eigenaar zal tot de hoogste kringen behoord hebben.³

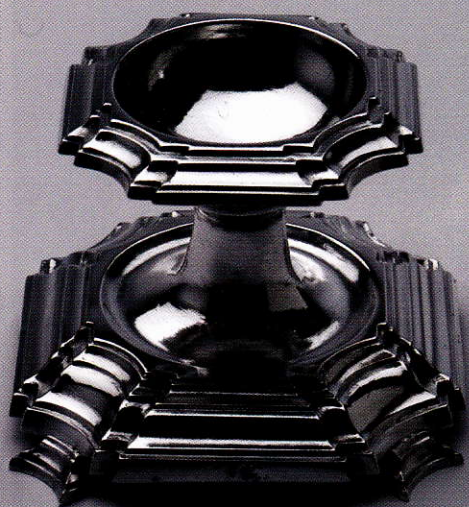
Juist vanwege de verbondenheid met de oorspronkelijke schenkers en de grote waarde die er binnen de geloofsgemeenschap gehecht wordt aan continuïteit van de gebruiken rondom doop en avondmaal is het antieke zilver binnen de kerken eeuwenlang veilig bewaard geweest.

HET DOOPBEKKEN VAN PIEKE LIEUWES

Zo zijn in Makkum honderden jaren lang de protestantse kinderen gedoopt uit hetzelfde doopbekken. Het is gemaakt als afscheidscadeau van Pieke Lieuwes, een jongeman uit Makkum. Een ontroerende gedachte, dat Pieke er voor gezorgd heeft dat hij er bij elke doop toch een beetje bij is.

De volle, overdadig aandoende versiering op de rand van het doopbekken van de protestantse kerk van Makkum vormt een opvallend contrast met de eenvoudige kom voor het doopwater. Lange teksten in kapitalen en in schuine schrijffletters zijn opgenomen te midden van voorstellingen en motiefjes. Om alles te kunnen zien en lezen, moet het bekken vanuit diverse richtingen

Zoutvat, Fongerius Sipkes Domna, Leeuwarden, 1729

bekeken worden. En dan blijkt zich een heel verhaal af te rollen. Het doopbekken is gemaakt als herinnering aan de jonggestorven Pieke Lieuwes Rommerda (1668-1692). Pieke wist van zijn naderende dood en daarom beloofde hij de dominee een doopbekken om altijd te gebruiken in de pas gebouwde protestantse kerk in zijn woonplaats. Zijn moeder liet zijn wens uitvoeren door een plaatselijke zilversmid. Deze Sjouke Andries Wykkenga was zo trots op het resultaat, dat hij te midden van de teksten en voorstellingen op de rand ook zijn eigen naam en de toevoeging 'fecit' (heeft gemaakt) toevoegde, terwijl de meeste zilversmeden volstaan met het slaan van hun meesterteken.

De eerste dopeling is Pieke's neefje, Albert Hylkes; de moeder van Pieke houdt hem op 18 september 1692 ten doop. De uitvoerige teksten op het doopbekken geven nog extra details prijs, zoals de namen van de betrokken predikanten ds. Andala (tweede predikant te Makkum 1690-1695) en ds. Reen (eerste predikant van Makkum van 1692-1731). De voorstellingen stellen Bijbelse verhalen voor waarin water van grote betekenis is en daarmee wordt de functie van het voorwerp onderstreept: de doop van Christus door Johannes de Doper in de Jordaan (Mattheüs 3:1-17), Mozes die water uit de rots slaat voor de dorstige Israëlieten (Numeri 20) en de voetwassing van de discipelen door Jezus (Johannes 13:1-30).

HET ZOUTVAT VAN JOHANNA HANCOCK

Op de onderkant van een strak vormgegeven zilveren zoutvat staat een eenvoudige geboorte inscriptie: '5. Junij. 1729, is, Geboren, Iohanna Hancok'. De kleine Johanna was het oudste kind van ds. Henricus of Hendrik Hancock (1687-1750) en Johanna Mor († 1733), die beiden uit Amsterdam kwamen. Vanaf 1 december 1726 tot aan zijn dood in 1750 was haar vader predikant in de kerk van Stavoren. Al een week na haar geboorte,

op 12 juni 1729, doopte hij zijn dochtertje in zijn eigen kerk. Ze werd daarbij vastgehouden door zijn moeder Johanna de le Beek en door zijn zwager Joost van Veen, die met Aletta Mor getrouwd was.

Het zoutvat zal een pillegift geweest zijn, een doopgeschenk van zilver. Vast en zeker geschonken door een van de doopheffers, zoals ze in officiële akten genoemd worden. Meestal waren het familieleden of goede vrienden van de vader en moeder van de boreling en vaak is de baby naar een van hen vernoemd. Blijkbaar kwamen ook zij, net zoals rooms-katholieke peters en meters, met een goed cadeau voor de dag.

Tot voor kort was er ook onduidelijkheid over de maker van het zoutvat. Na bestudering van de merken op het stuk, meent Jan Schipper dat het meesterteken op de pillegift het merk van de zilversmid Fongerius Sipkes Domna is. (Leeuwarden 1699-Stavoren 1776). Schipper denkt, dat Domna zich na zijn huwelijk in Stavoren heeft gevestigd. De schenker heeft het stuk dus waarschijnlijk bij hem besteld. Aangezien er sinds het einde van de zeventiende eeuw geen zilver meer gekeurd kon worden in Stavoren, moest Domna elders laten keuren. Het lijkt niet meer dan logisch, dat hij dit in zijn plaats van herkomst heeft laten doen. Dit verklaart de aanwezigheid van het Leeuwarder stadsmerk op het zoutvat.

Marlies Stoter (Woerden, 1960) is conservator oude kunst en toegepaste kunst in het Fries Museum. (m.stoter@friesmuseum.nl)

Noten

- 1 Zie: Catalogus der Tentoonstelling van Antieke goud- en zilverwerken. Leeuwarden : s.n., 1927. Uitgave ter gelegenheid van het honderd-jarig bestaan van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid-, en Taalkunde, voorwoord
- 2 Zie M. Stoter, 'Voet en Ottema, een kijkje achter Bloemendaalse en Leeuwarder kamerschermen.' [ed.] Jean-Pierre Van Rijen. De Stavelij in zilver. 25 jaar zilverclub. s.l. : s.n., 2000, pp. 371-380.
- 3 Deze avondmaalschotel is samen met een beker geruild tegen een compleet avondmaalstel. Nanne Ottema heeft zijn best gedaan om na afloop van de zilvertentoonstelling van 1927 in Leeuwarden deze ruil tot stand te brengen. Dit resulteerde in een contract met de volgende strekking:
Tjeerd Hoekstra, werkman, Sybrandus J. Hiemstra, landbouwer en Tiete Goslinga, hoofd der school, allen wonende te Ytens, tezamen uitmakende Het College van Kerkvoogden der Ned. Hervormde Gemeente te Ytens sluiten een overeenkomst met Marius Wouter Vieweg, directeur van het Fries Museum en Daniel Draaisma, amanuensis tot ruil van de avondmaalschotel van Claas Baardt te Bolsward in 1660 (jaar-tal klopt niet, MS) en een daarbij behorende zilveren beker van 1658 tegen een zilveren avondmaalstel bestaande uit een grote schotel, twee kleinere schotels, een schenkan en twee bekers 'te doen vervaardigen door een fabrikant van zilverwerken ter keuze van meergenoemde Kerkvoogdij'. Aldus getekend 14 november 1928. (Bron: Collectiedocumentatie Fries Museum) De kerkenraad heeft gekozen voor Van Kempen en Begeer en op het avondmaalstel is een inscriptie aangebracht, die aan deze ruil herinnert.

Totaal interieur van de kerk van Burgwerd

SYTSE TEN HOEVE

Preekstoelbekleding als oude traditie

Foto's archief Regnerus Steensma tenzij anders vermeld

Met een klein, maar opvallend detail in monumentale kerkgebouwen wordt bij restauraties zelden zorgvuldig omgegaan: de bekleding van de bovenzijde van de preekstoelkuip met laken en franje. Bij veel restauraties in de tweede helft van de twintigste eeuw zijn dergelijke bekledingen verdwenen. In Burgwerd ging de bekleding van de preekstoel teloor bij de kerkrestauratie onder leiding van architect A. Baart jr. in 1970, terwijl zij in oorsprong dateerde uit 1726 en zeer goed gedocumenteerd was.

HET REKENINGBOEK VAN DE KERKVOOGDIJ

De kerkvoogden van Burgwerd namen de volgende posten over de preekstoel op in hun rekeningboek:

- 1727 Den 22 Junius aen Dowwe Reimers betaaldt 1^{1/2} ellen blau laken tot bekleden van de predickstoel en tien ellen lindt to samen tien gulden fief stuivers, dus fl. 10-5-0.
- Den 11 dito aan Jan Hendrik van Koten voor 6 ^{1/2} ellen blauw Franiën tot bedt selve gebbruick, somma seven gulden sestien stuiver fl. 17-16-0.
- Dito betaaldt aan Poulus Gerrits wijff uytgeschoten geldt For fier hondert mesken nageltjes tot het selve gebruick. Somma twee gulden, tien stuivers, fl. 2-10-0.
- Den 10 Junius weegens een Rekening van een koper arum medt een sandloper Daere in en kost to samen achteen gulden ellef stuivers volgens rekeninge dus fl. 18-11-0.
- 1729 Den 8 februwaris betaaldt aen Sietse Meintes het arbeysloon van de prykstoel van stoppen en doppen van dien, somma acht gulden, 9 stuivers, 14 penningen luit quitantie mit nom. 29 dus fl. 8-9-14.¹

Deze gedetailleerde verantwoording van de uitgaven valt op en is niet toevallig, zo blijkt uit nagelaten archiefstukken van ds. Henricus van Thoon van Burgwerd.²

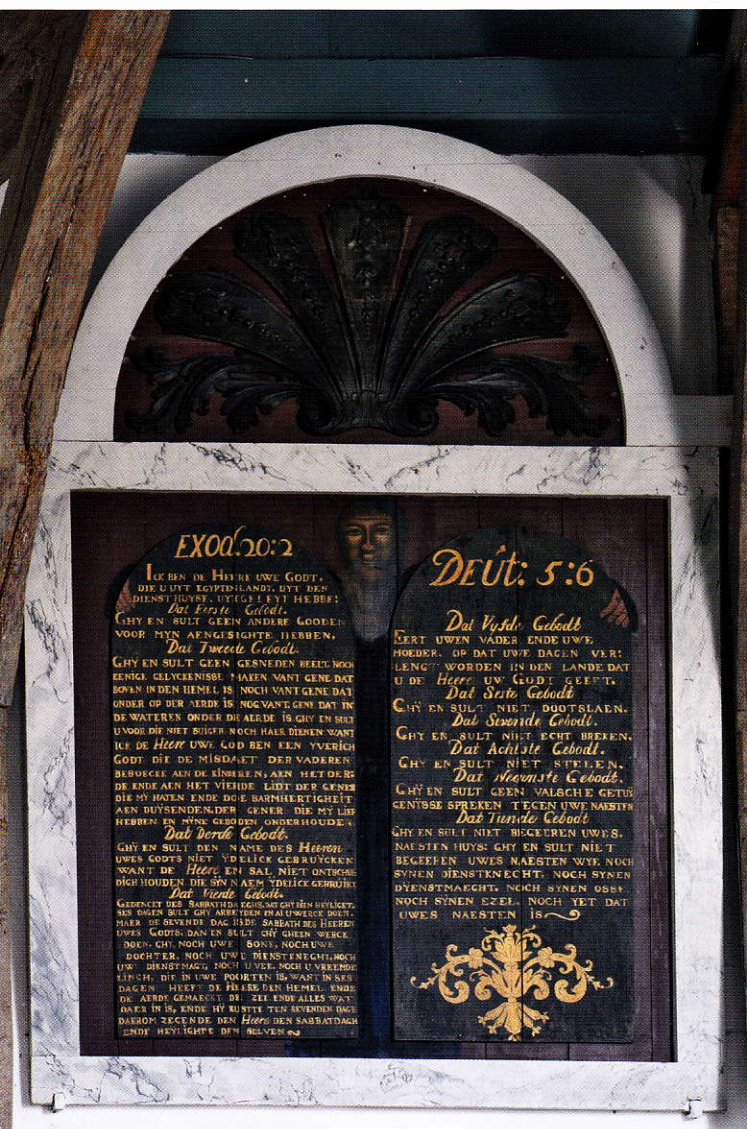
Preekstoelkuip in de kerk van Burgwerd; in 1970 ontdaan van zijn bekleding. Op het paneel een allegorie op de Liefde, gesneden door de beeldhouwer Jaan Oenema

HET LEGAAT VAN DS. VAN THOON

Ds. Henricus van Thoon, die op 6 december 1673 in Enkhuizen geboren werd, studeerde theologie in Franeker en werd in 1647 Candidaat tot de Heilige Dienst (Sanctum Ministerium Candidatus) in de classis Franeker. In 1701 volgde zijn bevestiging tot predikant

Wapenbord en tiengebodenbord in de kerk van Burgwerd

in Burgwerd. Bijzonderheden over zichzelf en zijn gezins- en familieleden noteerde hij in handschriften die bewaard bleven op verschillende plaatsen in Tresoar. Hij huwde in 1701 in Franeker met Tjeerdje Steyndam, de weduwe van Hobbe Cristianus Schotanus à Sterringa. Na haar overlijden (in het kraambed?) in 1702 hertrouwde hij in 1712 met Catharina Gerroltsma, die hem in 1725 voorging in de dood. Hun enig dochtertje, Anna Albartina, leefde van 1713 tot 1724. De predikant zelf overleed op 20 maart 1727.

De wapens van ds. Van Thoon en die van vier kerkvoogden stonden (en staan) in de kerk van Burgwerd afgebeeld op een tiengebodenbord dat in 1726 werd vernieuwd. Het tweezijdig beschilderde bord was op de pei boven de kerkdeuren geplaatst met de tekst en een Mozesfiguur naar de kerk toe en de wapens gericht naar de voorkerk. In 1735 bij de bouw van een nieuw orgel verhuisde het tiengeboden- en wapenbord naar het koor van de kerk en werd de zijde van het bord met de wapens onzichtbaar. Mogelijk in 1816 zijn de wetstafelen van de achterkant van het wapenbord genomen. Ze kwamen op een nieuw bord, waarboven weer een Mozesfiguur werd geschilderd. Het wapenbord (met op de achterzijde nog de oude Mozes) kwam er naast te hangen.³ Er staat een rijm van ds. Van Thoon op geschilderd, evenals een vermelding van de herinrichting van de kerk in 1726.

De timmerbaas Claas Bockes Balck (bekend als architect van het Leeuwarder stadhuis) ontwierp toen een nieuw kerkinterieur en de beeld- en steenhouwer Jaan Oenema maakte het snijwerk aan de westelijke peiwand en aan de nieuwe preekstoel.⁴

Ook ds. Van Thoon leverde een bijdrage aan de herinrichting van de kerk. Op 16 maart 1727 legde hij in een codicil bij zijn testament een aantal legaten vast. Daarvan was één van 150 gulden bestemd voor de diaconie van Burgwerd, zes legaten waren aan dorpelingen en tenslotte bestemde hij een legaat van 100 gulden voor de kerkvoogden 'onder dese voorwaarde dat zij de predick Stoel in de kerck sullen bekleeden met groen laaken en mesken nagelen vast gemaakt daar bij op de predikstoel sullen maaken en stellen een armwerk waar in een Sandloper sal in kunnen staan en op de kant met letteren te stellen dit vereert door Dominus H. van Thoon, welke legaat niet eerder sal worden ontvangen voor dat gestelde werk ten haren last sullen hebben gemaakt'.

Opvallend is dat hij groen laken op de preekstoel wilde laten aanbrengen, terwijl het volgens de afrekening blauw laken werd. Ook de gewenste inscriptie op de zandloperhouder is niet aangebracht.

Zandloperhouder
Foto Theo Hop

Bouwkundige Willem de Graaf toont de Poolse koperen torenhaan die de Stichting van een particulier uit Leeuwarden geschenken kreeg voor de expositie in het Natuurmuseum Fryslân. Foto Gerhard Bakker

Stichtingsnieuws

Van het bestuur

SAMENWERKING MET NATUURMUSEUM

De Stichting Alde Fryske Tsjerken gaat inhoudelijk samenwerken met Natuurmuseum Fryslân in Leeuwarden. Doel is om in de zomer van 2015, ter gelegenheid van het 45-jarige bestaan van de Stichting, een grote expositie in het Natuurmuseum in te richten over het thema kerk en natuur.

Samenwerking ligt zeer voor de hand, zegt directeur Gerk Koopmans van het Natuurmuseum Fryslân. 'Kerken behoren tot het DNA van het Friese landschap. Ze bepalen het aanzien van natuurlijk Fryslân. Bovendien tref je in en rond de kerken allerlei bijzondere planten en dieren aan: vleermuizen (*flearmûs*), korstmossen (*koarstmoas*), steenmarters (*stienmurd*), kerkuilen (*waarûle*). Alle reden om daar eens flink mee uit te pakken.'

De Stichting Alde Fryske Tsjerken hoopt via de samenwerking met het Natuurmuseum bij meer mensen interesse te wekken voor de monumentale kerken in Fryslân. 'Het is goed als ook nieuwe generaties met dit werk in aanraking komen', zegt directeur Gerhard Bakker. 'Onze donateurs zijn gemiddeld 65 plus. Daar zijn we op zich geweldig blij mee, want er zit bij die generaties een grote liefde voor de oude kerken. Voor de langere termijn is het duidelijk dat we een brug moeten zien te slaan naar jongere generaties. Het Natuurmuseum weet die al jarenlang te bereiken. Daar willen we graag in samenwerken.'

Museum en Stichting hebben samen een 'bidbook' gemaakt ten behoeve van de fondswerving. Bakker heeft goede hoop dat het geld dat nodig is toegezegd zal worden. 'Het is voor iedereen duidelijk dat onze Stichting voor een grote uitdaging staat om een generatiewisseling

tot stand te brengen. Dit project leent zich daar uitstekend voor.'

De expositie in het Natuurmuseum Fryslân is één van de onderdelen van de jubileumplannen. Wat er nog meer in het vat zit, zal later bekend worden gemaakt.

DONATEURSBIJEENKOMST 18 OKTOBER

Op zaterdag 18 oktober vindt in Nijland de jaarlijkse donateursbijeenkomst plaats. De bijeenkomst begint om 14.00 uur in multifunctioneel centrum De Mande (Tramstrjitte 2A, 8771 RS Nijland). Inloop vanaf 13.30 uur. Na de officiële jaarvergadering gaan we lopend (of met de auto) naar de Nicolaaskerk.

Een belangrijke aanleiding om de donateursbijeenkomst dit jaar in Nijland te houden is de recente verschijning van het boek *De Nicolaaskerk van Nijland*, geschreven door bestuurslid Sytse ten Hoeve. De kerk van Nijland werd omstreeks 1275 gebouwd. Onder invloed van adellijke families onderging het gebouw in de jaren 1508-1528 een spectaculaire verbouwing in gotische stijl. In de zestiende eeuw kwamen er grafzerken, die tot de fraaiste van West-Europa behoren. De vermaarde schilder Maarten van Heemskerck uit Haarlem leverde in 1560 een altaarstuk voor de kerk.

In 1650 kwam er een nieuwe kerkinrichting tot stand. Willem van Gruisen plaatste in 1840 een orgel in de kerk. Van de rijkdom van de kerk in de negentiende eeuw getuigt een rijk gedecoreerd stucinterieur uit 1872. De eeuwen door onderging het kerkgebouw veel veranderingen. In 1982 en 2008 vonden ingrijpende restauraties plaats. De middeleeuwse koorruimte werd in ere hersteld.

De kerk is het centrale punt in één van de fraaiste,

Zicht op Nijland met de Nicolaaskerk. Schilderij van Ids Wiersma, circa 1936

van rijkswege beschermde dorpsgezichten van Fryslân. Daartoe behoren ook nog een pastorie en een vicarishuis uit de zestiende eeuw. Kerkhof, omgrachting, beplanting en de grote pastorietauin, fraai onderhouden door vrijwilligers, zijn een schitterende entourage van de gebouwen.

Op de donateursbijeenkomst wordt één onderdeel van het boek aan de orde gesteld. Verder is er gelegenheid de kerk en de ruimten in het koor te bezichtigen, te wandelen in het beschermde dorpsgezicht en toelichting te krijgen.

Wie het boek van Ten Hoeve wil bestellen, kan gebruik maken van de bon in de folder van uitgeverij Bornmeer die bij dit blad is ingestoken. Onze donateurs betalen geen verzendkosten.

TWAALF DUIZEND EURO VOOR SASKIA

De Stichting heeft donderdag 15 mei 2014 in de Van Harenskerk in Sint-Annaparochie een bijeenkomst gehouden voor de donateurs die vorig jaar iets extra's gaven voor het Saskiaproject.

De oproep om een extra donatie over te maken voor de plannen rond Saskia en Rembrandt leverde ruim 12.500 euro op. Deze middelen zijn beschikbaar gesteld aan de Plaatselijke Commissie. Inmiddels zijn onder meer

verrijdbare en demontabele expositiepanelen en een plasmascherm met laptop aangeschaft. 'Daarmee kunnen we bijvoorbeeld de DVD laten zien van de het huwelijk van Saskia en Rembrandt dat we een paar jaar geleden hier in het dorp hebben nagespeeld', vertelde voorzitter Teake Brandsma van de Plaatselijke Commissie.

De Plaatselijke Commissie had een avondvullend programma samengesteld onder het motto 'donateurs doen ertoe'. Brandsma uitte namens de Plaatselijke Commissie diepe dankbaarheid voor de extra giften. „Zonder uw steun hadden we deze investeringen in nog geen jaren kunnen doen.”

De expositiepanelen zijn multifunctioneel bruikbaar, legde Brandsma uit. 'Bij een rouwdienst kunnen we ze uit elkaar halen en elders opslaan. Nu hangen er foto's op van Saskia en Rembrandt, maar we kunnen nu ook vaker een expositie organiseren. Dit voorjaar hadden we een beeldtentoonstelling die ruim tweehonderd bezoekers trok in vier weekeinden. Zoiets willen we vaker doen.'

Het plasmascherm dat is aangeschaft, kan tevens ingezet worden bij de kerkdiensten van de Protestantse Gemeente van Sint-Annaparochie. 'Die huren de Van Harenskerk dit jaar 26 keer. Ze zijn in hun eigen gebouw, de Gideonskerk, ook gewend om van schermen te zingen.' De Plaatselijke Commissie heeft bovendien

geïnvesteed in een nieuwe website, en er is nog een plan om het oude torenuurwerk van zolder te halen. 'Elders worden oude torenuurwerken pontificaal opgesteld, bij ons staat het op zolder. We hebben de Stichting tot Behoud van het Torenuurwerk ingeschakeld om het naar beneden te halen. Zij zouden het liefst zien dat we het uurwerk weer werkend in de toren zouden maken, maar dat is een te kostbaar verhaal. Nu gaan we het opknappen en kunnen we het aan de bezoekers laten zien.'

Na de uitleg van Brandsma verzorgden Aldert Cuperus en Klaske Kampen een muzikaal intermezzo, begeleid door Jack Peters op gitaar. Vervolgens was er een lezing van Aldert Cuperus over de bijzondere geschiedenis van de Van Harenskerk.

Volgens Cuperus is de bijzondere preekstoel niet gesneden door Gerrit Thomas Payaar, zoals Sytse ten Hoeve denkt. In het aan de Van Harenskerk gewijde juninummer van 2013 noemt Ten Hoeve het 'aannemelijk' dat de preekstoel van Sint-Annaparochie door deze steenhouwer en houtsnijder gemaakt is, op grond van stijlvergelijkingen met snijwerk van Payaar dat wel bewaard is, zoals de preekstoel van Weidum en de vroedschapsbank in de Sneker Martinikerk.

Cuperus wijst erop dat de trap van de preekstoel aan de rechter kant zit. „Dat komt in Nederland nooit voor, maar wel in de Lutherse traditie. Ik denk dat de preekstoel uit Duitsland gehaald is. Het houtsnijwerk is zo rijk, dat het mijns inziens on-Nederlands te noemen is.”

Cuperus treedt vaak op als rondleider als de kerk geopend is. 'Maar ook als er groepen langskomen. Dit jaar komen er zeker acht bussen met Vlamingen op bezoek. Naast onze Rembrandtkerk bezoeken ze dan ook van het Planetarium in Franeker en soms ook Hegebeintum.'

Na een korte pauze gaf Froukje de Jong-Krap een

lezing met behulp van een powerpointpresentatie op het nieuwe beeldscherm over 'Saskia uit de schaduw van Rembrandt'. 'Mooi dat dit materiaal er nu is', complimenteerde zij de Plaatselijke Commissie. „Dat maakt het verzorgen van lezingen veel gemakkelijker. Je wilt er toch vaak wat plaatjes bij laten zien.'

In een half uurtje schetste ze de levensgeschiedenis van Saskia, die geboren werd in Leeuwarden, in Sint-Annaparochie trouwde met Rembrandt van Rijn, en begraven ligt in de Oude Kerk van Amsterdam. 'Daar wordt ieder jaar een herdenking georganiseerd, die steeds meer bezoekers trekt. Zoiets kunnen we hier in de Van Harenskerk ook doen. Saskia en Rembrandt vormen een prachtig aanknopingspunt om het verhaal van de Van Harenskerk uit de doeken te doen.'

Het bestuur van de Stichting heeft besloten om ook dit jaar weer een extra bijdrage van de donateurs te vragen, nu voor de Mariakerk van Foudgum. Die moet dringend gerestaureerd worden, en aangepast worden voor het gebruik als dorps huis. 'In Foudgum is geen dorps huis', legt directeur Gerhard Bakker uit. 'Nu de Stichting de kerk onder handen gaat nemen, willen ze het interieur aanpassen zodat ze er wat gemakkelijker met groepen bijeen kunnen zijn. Bovendien willen ze de expositie over ds. Francois Haverschmidt (Piet Paaltjens) wat meer professionaliseren.'

De Stichting is druk bezig om fondsen te werven voor de restauratie. 'Die moet voor 1 december beginnen om een toegezegde provinciale subsidie niet te verliezen. Jammer genoeg is de aanvraag in het kader van de BRIM tot nu toe steeds afgewezen omdat er te weinig Rijksbudget beschikbaar was. Hopelijk lukt het dit jaar wel', aldus Bakker. Na de zomer hoopt de Stichting meer duidelijkheid te krijgen over de BRIM-aanvraag.

De genodigden luisteren naar de lezing van Aldert Cuperus. Op de achtergrond de nieuwe expositiepanelen. Foto Gerhard Bakker

Van de Emmakade

TORENUURWERK IENS WEER THUIS

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft op 4 december 2013 het torenuurwerk uit de kerk van Iens teruggegeven aan de gemeente Littenseradiel.

De geschiedenis van het uurwerk is bijzonder. Tijdens de restauratie van de kerk van Iens werd in 1989 besloten een elektrisch uurwerk aan te schaffen. De gemeente maakte dat mogelijk met een subsidie, in ruil waarvoor het oude uurwerk in de hal van het gemeentehuis kwam te staan. Op enig moment is het echter op straat beland. Een voorbijganger heeft zich er over ontfermd en het uurwerk overgedragen aan de Stichting. Die heeft het jarenlang in depot gehouden. Het uurwerk kwam weer in beeld door onderzoek van de Stichting tot Behoud van het Toren uurwerk, die alle torenuurwerken aan het inventariseren is. Toen de gemeente Littenseradiel aanmerkelijk had gemaakt dat het om het uurwerk van Iens moest gaan, stond niets de overdracht meer in de weg. Het uurwerk wordt beschikbaar gesteld aan de Stichting Begraafplaats Easterwierrum, voor opstelling in de solitaire toren van Easterwierrum.

Directeur Gerhard Bakker roemt het werk van de Stichting tot Behoud van het Toren uurwerk. 'Toren uurwerken krijgen lang niet de aandacht die ze verdienen. We zijn blij dat dit uurwerk nu weer thuis is in de gemeente Littenseradiel en dat het een goede plek krijgt.' Zelf laat de Stichting maar zelden een toren uurwerk restaureren, aldus Bakker. Het is voor het laatst gebeurd bij de restauratie van de kerken in Boer (2008) en Wier (2011).

BLESSUM VOERT ACTIE VOOR KERK

De Plaatselijke Commissie van Blessum heeft 12.000 euro gespaard voor de restauratie van de dorpskerk. Een hele prestatie voor een dorp met 87 inwoners, vindt voorzitter Jan Mennema. Maandag 7 april 2014 overhandigde hij een cheque ter waarde van dit bedrag aan directeur Gerhard Bakker van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

De eigen bijdrage van de Blessumers is bijeen gespaard over een periode van negen jaar. Vooral met de verhuur van de kerk haalde de Plaatselijke Commissie veel geld binnen. De Mariakerk is enorm belangrijk voor het dorp. Er is geen dorps huis. Als mensen een feestje willen geven dat thuis niet past, houden ze het in de kerk.

Directeur Bakker is diep onder de indruk van de bijdrage van het dorp. 'Voor de Stichting zijn de inkomsten meer dan welkom. We krijgen natuurlijk subsidie van het Rijk, maar dat moet je als eigenaar aanvullen met een flink deel aan eigen middelen. Op dit moment helpt een aantal cultuurfondsen ons daarbij, maar in de toekomst zal er meer geld moeten komen vanuit het gebruik. Blessum laat zien dat het kan.'

De Plaatselijke Commissie haalde ook nog eens 1.500 euro op voor de restauratie van de kanselbijbel.

Oud-voorzitter ir. L.A.A. Romeyn (links) van de Stichting tot Behoud van het Toren uurwerk legt uit hoe bijzonder het uurwerk van Iens is
Foto Gerhard Bakker

In samenwerking

TSJERKEPAAD 2014

Nergens ter wereld vind je op korte afstand zoveel kerken bij elkaar als in Friesland. Kerken zijn een belangrijk onderdeel van de Friese geschiedenis en cultuur. Juist in een tijd van afnemende kerkelijke betrokkenheid is het zaak om ons gezamenlijk in te zetten voor het behoud van ons kerkelijk erfgoed. Vaak gaat het om prachtige monumentale gebouwen met unieke interieurs waaraan eeuwenlang de grootste zorg is gegeven, dat alleen al verplicht ons om dat te blijven doen.

Kerken zijn gemaakt als huizen van gebed en ontmoeting. Die functie moeten ze zoveel mogelijk behouden. Mensen hebben in hun drukke bestaan behoefte aan plekken, waar ze op adem komen en bemoedigd worden door verhalen van herinnering en van hoop.

De kerken kunnen daarnaast een nieuwe maatschappelijke betekenis krijgen door het aanbod van allerlei interessante activiteiten. Ze kunnen plaats bieden aan maatschappelijke organisaties, verenigingen en personen die een geschikte ruimte zoeken. In het proces van openstelling en herbestemming spelen onze beide Stichtingen een eigen rol en kunnen ze elkaar versterken. Het is verheugend dat ze dit steeds meer doen en dat is ook met het oog op Culturele Hoofdstad 2018 een gewenste ontwikkeling. We willen graag aan iedereen laten zien hoe mooi en waardevol onze kerken zijn en kunnen blijven.

Ds. Gerrit Groeneveld, voorzitter Stichting Tsjerkepaad

Een groot spandoek geeft aan dat Nijkleaster actie voert voor een extra verdieping in de Voorkerk. Foto Henk Kroes

FLAMENCOSHOW

In samenwerking met Stichting Tsjerkepaad vindt op zaterdag 12 juli een bijzonder evenement plaats in Kulturleel Sintrum De Groate Kerk te Sint-Jacobiparochie. Een aantal enthousiaste dansers van de Flamencoschool Rosario uit Groningen zal samen met flamenco-gitarist Bertie Kooistra een temperamentvolle show laten zien met strak voetenwerk, ritmische palmas (klappen), prachtige jurken en een trotse houding! Het programma bestaat uit een aantal Spaanse dansen waaronder de Sevillanas, Fandangos, Zapateado en Bulerías. Een beleving voor het oor en het oog, die veel herkenning biedt voor iedereen die wel eens naar Santiago de Compostella is gepelgrimeerd.

Hiermee wordt aangesloten op het jaarthema 'pelgrimeren' van de Stichting Tsjerkepaad. De zomerexpositie in De Groate Kerk gaat daar dit jaar ook over. In het voorportaal van De Groate Kerk is sinds 2011 een pelgrimsinformatiecentrum gevestigd van het Nederlands Genootschap van Sint Jacob en de Stichting Jabikspaad Fryslân. De flamencoshow begint 16.00 uur. Entree: gratis.

Meer informatie op de pagina 'Uitgelicht', achterin dit magazine.

TOUR DES CIMITIÈRES

Onder leiding van Wout Brinkhuis vindt er op dinsdag 12 augustus een Tour des Cimitières (excursie langs bijzondere kerkhoven) plaats langs de kerken van Cornjum, Hegebeintum, Janum en Sibrandahûs. Deelname aan deze 'Friesland Terpentocht' kost € 52,50 per persoon inclusief koffie en thee, en een lunch in Hegebeintum. Meer informatie is te vinden in de Nieuwsbrief van Tour des Cimitières. Aanmelden kan per e-mail via touring.groningen@arriva.nl of tijdens kantooruren telefonisch 050-5260268.

De Mariakerk van Blessum stond eind 2013 wekenlang in de steigers. Foto Gerhard Bakker

TOUR DES ORGUES

In samenwerking met organist Eeuwe Zijlstra en Annette Steenhuisen biedt Wout Brinkhuis dit jaar voor het eerst ook excursies aan langs orgels in de noordelijke provincies. Voor zaterdag 20 september staat een excursie gepland in de Friese zuidwesthoek, met medewerking van Johan Sjoukema van Organum Friscum. Bezocht worden de kerken en orgels van Sloten, Hindeloopen en Workum. Hou voor meer informatie de website van Arriva Touring in de gaten.

NIJKLEASTER

De monumentale Redbadtsjerke in Jorwert wordt verbouwd. In de Voorkerk komt een tweede verdieping. De huurder, Stichting Nijkleaster, is blij met de extra ruimte die deze zomer gecreëerd wordt. De ruimte is nodig om de groepen mensen die tijdens de vieringen en bijeenkomsten van Nijkleaster komen een goede plek te bieden.

Nijkleaster heeft de afgelopen periode intensief actie gevoerd om de verbouwing te kunnen financieren. Er is een bijdrage ontvangen van de provincie Fryslân, van diverse vermogensfondsen en van een grote groep mensen die Nijkleaster een warm hart toedragen. Daarvoor is de actie 'De Ferdjipping' gestart. Betrokkenen is gevraagd om 1.000 euro te schenken (of 5 maal 200 euro) om de verbouwing mede mogelijk te maken. Hierop is door velen positief gereageerd. Ook de Stichting Alde Fryske Tsjerken deed mee en doneerde € 2.000.

Meer over de actie is te vinden op:
www.nijkleaster.nl/hetverhaalgaatdoor

Klok

Hylke Algra

De dorpskerk werd opnieuw in de verf gezet. De schilder en zijn knecht waren dan ook met de nodige uitrusting en materialen de kerk binnengekomen. De koster zag dit alles met lede ogen aan. Hij herinnerde zich van de vorige schilderbeurt, jaren geleden, het ongerief dat dit voor hem meebracht. Niet alleen waren er steigers en ladders in de kerk geplaatst, maar overal in het rond stonden of lagen schildersbenodigdheden. Bovendien was het interieur bedekt met een laag stof. Dit alles doorkruiste zijn normale gang van werken. Hij was trots op zijn kerk. Het gebouw en het kerkhof zagen er altijd verzorgd uit. Meestal was hij dagelijks bij de kerk te vinden. Maar nu noodgedwongen niet meer gedurende een groot aantal dagen, hij meed de kerk bewust. De schilders voelden intuïtief dat ze door de koster gedoopt werden. Terwijl ze hun dagelijks werk deden, kwam de koster ter ore dat de klok van slag was. Toen hij rond noen aan de maaltijd zat, meende hij te horen dat de klok dertien sloeg in plaats van twaalf. Hij klompke over de straatklinkers naar de kerk, maar vond geen afwijking in het luidmechanisme. De schilder was naar huis gegaan voor de maaltijd en aan de liturgietafel in het koor zat de knecht, die in een ander dorp woonde, zijn brood te eten. Op een vraag van de koster bleek de knecht geen afwijkend aantal slagen te hebben gehoord. Mogelijk had de koster zich vergist. Hij keerde huiswaarts.

Een paar dagen later telde hij opnieuw dertien slagen. Bij de kerk gekomen, bleek de knecht het ook te hebben gehoord: twaalf plus één slag. Eigenlijk vond de knecht het niet zo vreemd, want na twaalf komt dertien. De koster was het er niet mee eens. Hij realiseerde zich dat hij de dorpingen dan een uur tekort zou doen. De knecht vond dat dit verschil om twaalf uur 's nachts weer werd recht getrokken. De dertien slagen lieten de knecht niet los. Hij zei het toch al vreemd te vinden dat de klok per etmaal twee keer hetzelfde uur over het dorp luidde. De dienstregelingen van treinen en bussen en de tijdvermelding op de parkeerbonnen in de stad liepen tot 24.00 uur. Waarom dan de kerkklok niet? De koster vond dit niet zo'n vreemde gedachte; de dorpingen zouden daardoor beter bij de tijd worden gebracht. Inmiddels nam de spanning in het dorp toe, vooral toen de koster voor de derde keer naar de kerk ging en opnieuw geen afwijking vond. Hij besloot naar de presidentkerkvoogd te gaan, die inmiddels ook op de hoogte was. De koster vond dat er een reparateur naar de klok moest komen kijken en opperde het idee om het aantal klokslagen tot 24 per etmaal te laten oplopen. Beide voorstellen werden resoluut verworpen. De presidentkerkvoogd kende de gevoeligheden in het dorp: sommigen hadden al moeite met het huidige aantal klokslagen 's nachts. Als ze hun eerste slaap te pakken hadden en de klok zou om tien uur 22 slagen laten vallen, dan zou het dorp in opstand komen. Bovendien kon je de schildersknecht moeilijk voor altijd ieder uur laten komen voor al die extra slagen. De reparateur kon thuis blijven, de koster en de klok waren weer op slag en het dorp ontspande zich.

H.T. Algra is bestuurslid van de Stichting Alde Fryske Tsjerken

Van de excursiecommissie

Op zaterdag 4 oktober vindt de najaarsexcursie plaats. Deze keer wordt een bijzonder arrangement aangeboden, waarbij niet alleen de kerken van Rottevalle en Oudega (S) bezocht worden, maar ook het Karmelklooster in Drachten.

In het centrum van het pas in de zeventiende eeuw als veenkolonie ontstane dorp **Rottevalle** staat de voormalige hervormde zaalkerk uit 1725 op een verhoogd kerkhof. In 1968 is de kerk gerestaureerd. Door de grote lichtinval komt de heldere kleursetting van de kerkruimte heel goed tot zijn recht. In de preekstoel uit 1724 zien we de in hout ingesneden 'handtekening' van de maker: Korneeles Meins. Hij was van beroep kastenmaker. Het orgel is afkomstig uit het 'armen- of schipperskerkje' te Leeuwarden. De dorpskerk van Rottevalle werd op 26 mei 2011 overgenomen door de Stichting Alde Fryske Tsjerken en wordt nu beheerd door een Plaatselijke Commissie.

De twaalfde-eeuwse romaanse Sint Agathakerk van **Oudega (S)** laat ons, ondanks de restauratie in 1921, een rijke bouwstijl zien. In de veertiende eeuw is de kerk met een rechtgesloten koor verlengd. De romaanse toren heeft prachtige gewelven en een houten blok voor gevangenen. De preekstoel dateert uit de zeventiende eeuw. De herenbank, eveneens uit de zeventiende eeuw, was van de familie Haersma. Decoratieve schilderijen in art déco stijl in het tongewelf zullen vast en zeker uw aandacht trekken.

Sinds 1936 staat in Drachten het door architect A. Witteveen ontworpen carrévormige **Karmelklooster** rondom een gesloten kloostertuin. In 1993 werd Karmelklooster een open centrum voor cultuur en ontmoeting. Het klooster is in verschillende fasen gebouwd, maar laat in de architectonische vormgeving een grote eenheid zien. Het gehele muurwerk bestaat uit roodbruine bakstenen en op het dak liggen bruin-zwarte, verglaasde, Romaanse pannen. Het gehele complex is op historiserende wijze

De preekstoel van Rottevalle dateert uit 1724

Foto Wiebe Kamminga

ingericht. De kloostergang heeft kleine troggewelven, met spitsboogvormige vensters. In de fraaie gastenkamer zijn de wanden betegeld met Makkumer 'stientsjes' waarop vogels zijn afgebeeld. De icoon 'Maria van de Sevenwouden', het topstuk van de kunstzinnige bewoonster van het Karmelklooster, zuster Martina van der Meer, is sinds 2001 hier te bewonderen. Tevens zien we prachtige glas-in-lood vensters van o.a. glazenier Joep Nicolas: 'Maria met Christuskind en maansikkel', waarbij gebruik is gemaakt van donker strooisel, zoals wij dat kennen uit de ramen van Marc Chagall. De rondleiding geeft een beeld van het leven van de karmelietessen en voert u naar het museum op zolder en naar de kluis van zuster Martina, waar ze jaren in afzondering verbleef.

DE ORGANISATIE

De bussen vertrekken om 10.30 uur vanaf station Leeuwarden. Eerst wordt een bezoek gebracht aan de dorpskerk van Rottevalle. Daarna is er een lunchbuffet in het Karmelklooster in Drachten, waarna een rondleiding door het klooster en de kloostertuin plaatsvindt. Tot slot wordt de Sint Agathakerk in Oudega (S) bezocht. De bus arriveert om 17.00 uur bij het NS station te Leeuwarden. De kosten van deze bijzondere excursie bedragen € 35.

Inschrijving bij ontvangst van genoemd bedrag op rekeningnummer NL92INGB0003690669 t.n.v. Excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden o.v.v. 'najaarsexcursie 2014' en het aantal personen. U ontvangt van ons geen bevestiging. Uw betaling is uw bewijs van inschrijving. Inschrijven kan tot 20 september. Wees er snel bij, want "vol = vol".

Wilt u de brochure met informatie over de betreffende locaties van tevoren per post ontvangen, dan maakt u € 35,75 over op bovenstaand rekeningnummer. Vergeet daarbij uw adresgegevens niet te vermelden.

Bezoekers die de kerken op eigen gelegenheid willen bezoeken, kunnen tussen 11.00 en 17.00 uur terecht in de kerken van Oudega (S) en Rottevalle. Er worden

Interieur van de kapel in het Karmelklooster
Foto archief Regnerus Steensma

doorlopend lezingen verzorgd. De brochure met de kerkbeschrijvingen is ter plaatse verkrijgbaar voor € 3.

Wie op eigen gelegenheid deelneemt aan de najaars-excursie, kan desgewenst om 13.30 uur aansluiten bij de rondleiding in het Karmelklooster te Drachten. Kosten: € 2,50 per persoon.

DE ADRESSEN

Voor belangstellenden die de kerken op eigen gelegenheid willen bezoeken, vermelden we de adressen:

- Dorpskerk Rottevalle: Buorren 18, 9221 TB Rottevalle
- Sint Agathakerk: Buorren 1, 9216 WB Oudega (S)
- Karmelklooster (let op: alleen rondleiding om 13.30 uur à € 2,50 per persoon): Burgemeester Wuiteweg 162, 9203 KP Drachten

Interieur van de Sint Agathakerk in Oudega (S). Foto archief Regnerus Steensma

Hanneke Hofman betrekt jeugd bij oude kerken

JAAP VAN DER BOON

Om belangstelling te hebben voor oude kerken hoeft je geen grijze haren te hebben. Dat bewijst Hanneke Hofman (1987) uit Leeuwarden, die als kind al interesse kreeg in deze oude gebouwen en de omringende terreinen. Als nieuwe educatiemedewerker van de Stichting Alde Fryske Tsjerken probeert ze die liefde voor de oude bedehuizen over te brengen op kinderen en hun leerkrachten.

Op de vroegere zondagse fiets- en autotochten vanuit Koarnjum stopte het gezin Hofman onderweg regelmatig om een oude kerk te bekijken. Zo wekten de ouders – beiden werkzaam in het onderwijs – al interesse bij hun dochter Hanneke.

Zij zag de gebouwen toen nog niet als belangwekkend monument, maar als leuke plekken. De kerkhoven vond ze aanvankelijk nog wel wat eng, maar ze kon er heerlijk vanaf de terp naar beneden rollen. Later las ze de namen op de grafstenen, die vaak heel anders waren dan tegenwoordig. Ook de symbolen spraken haar aan, zoals de adellijke wapens. Op joodse begraafplaatsen leerde ze de joodse jaartelling te vergelijken met de Europese jaartelling. Met houtskool trok ze de letter- en andere tekens over op papier.

Bovendien bezocht ze regelmatig met haar beppe het graf van haar grootvader in Jelsum. Vanaf dat hoge kerkhof op de terp had ze een prachtig uitzicht over de omgeving. En de ouderdom van de kerk sprak haar ook aan.

Als puber raakte ze de belangstelling voor oude kerken niet kwijt. 'Ook in de middelbare schooltijd ging ik altijd wel even een kerk binnen. Je leert dan heel goed de verschillen tussen kerken zien. In Italië zijn de kerken heel anders: dan zie je ook dat zo'n gebouw heel veel zegt over de cultuur van een land.'

Het wekte in haar omgeving dan ook geen verbazing dat ze geschiedenis ging studeren aan de Rijksuniversiteit Groningen. 'Dan kijk je naar kerken als historisch object, terwijl je ze vroeger meer spannend en leuk vond.' Naast de master Geschiedenis Vandaag behaalde ze ook de master Leraar Voorbereidend Hoger Onderwijs Geschiedenis en Staatsinrichting. Zo kreeg ze net als haar ouders een link met het onderwijs.

Bij het Historisch Centrum Leeuwarden zette ze een smartphone project op voor de bovenbouw van de basisscholen en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Ze zorgde er ook voor de begeleiding. Voor de Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft ze samen met vrijwilligers een pilot-project uitgevoerd rond de Van Harenskerk in Sint Annaparochie.

Hanneke Hofman voor de Van Harenskerk in Sint-Annaparochie.
Foto: Frans Andringa

'Het idee is om de kinderen wat vaker een kerk te laten bezoeken', legt Hanneke Hofman uit. 'Want een kerk is niet alleen een gebouw voor het geloof, maar ook onderdeel van onze cultuur, die moet blijven bestaan voor de toekomst en als het nodig is in een nieuwe functie.'

Kinderen van beide basisscholen in het dorp werden in groepjes verdeeld met elk een eigen onderwerp en opdrachtenboekje: de Van Harens, kerk en omgeving, kerk en functie, kerk en kunst en kerk en geloof. De verschillende groepjes moesten elkaar onderwijzen en vragen stellen over elkaars specialiteit. Daarna volgde nog een eindopdracht, die de kinderen moesten presenteren. De leerkrachten ontvingen daarbij een handleiding.

Hanneke kijkt met veel plezier terug op deze pilot, die de naam *KerKennis* heeft gekregen: 'De kinderen waren allemaal heel enthousiast over deze proef en er waren ook leuke reacties van de leerkrachten over de eindopdracht.'

De opzet van dit project is zo breed gemaakt dat deze educatieopdrachten ook voor andere kerken van toepassing kunnen zijn. De Stichting Alde Fryske Tsjerken gaat voor elk van haar kerken een eigen boekje uitgeven. Bovendien zet de Stichting het KerKennis-project op haar website, zodat het voor iedereen te downloaden is.

Zo treedt Hanneke Hofman in de voetsporen van haar ouders: kinderen enthousiast maken voor oude kerken. En voor de Stichting Alde Fryske Tsjerken is het educatieproject een manier om nieuwe generaties te betrekken bij de toekomst van het Friese erfgoed.

Interieur van de kerk van Burgwerd

(vervolg van blz. 10)

VERMELDINGEN

Doordat preekstoelbekleding aan slijtage en verkleuring onderhevig is, moet het regelmatig worden vervangen. Daardoor ontstond bij restauratie-architecten als A. Baart jr., S. Walinga en J. J. Vegter onterecht de opvatting dat het bekleden van preekstoelen pas sinds de negentiende eeuw in zwang is. De geringe belangstelling voor elementen uit die eeuw deed hen dikwijls bij de restauratie van preekstoelen de bekleding verwijderen, terwijl die niet zelden een oude oorsprong had.

Uit de schaars bewaard gebleven zeventiende-eeuwse Friese kerkvoogdijrekeningen is (nog) niet iets gebleken over zulke bekledingen in die tijd. Ook uit zeventiende-eeuwse schilderijen van kerkinterieurs blijkt dienaangaande niets. Uit de achttiende eeuw is er dan eerst de uitvoerige documentatie over Burgwerd uit 1727. Daaruit blijkt dat de plaatselijke predikant groot belang hechtte aan de bekleding. Misschien kwam de preekstoelbekleding op door verandering in de preekstijl, bijvoorbeeld met veel gesticulatie. Er zijn legio anekdotes over predikanten die met hun vuisten op de preekstoelrand sloegen en soms tot ongepaste woordkeus kamen door het toedoen van grapjassen, die daar scherpe voorwerpen hadden neergelegd.

Uit archieven kan de situatie te Burgwerd worden aangevuld met vermeldingen van andere bekledingen uit de achttiende eeuw. Als de kerk van Oostrum in 1768 een nieuwe preekstoel krijgt met snijwerk van Dirk Embderveld, wordt er *'tot het bekleden van de stoel'* fl. 5-11-4 betaald *'voor laaken en nagels'*. De preekstoel

in de kerk van Sexbierum met exuberant snijwerk van Johann George Hempel werd in 1768 vervaardigd. De kerkvoogden betaalden in 1769 een bedrag van fl. 15-18-0 *'Wegens bekleeden van de predikstoel met groen Trijp'*. In 1777 ontving Koopman Ten Cate van de kerkvoogden van Cornjum fl. 6-16-0 laken op de preekstoel, die een halve eeuw eerder zal zijn gemaakt.⁵

In de negentiende eeuw komen in veel kerkvoogdij-administraties betalingen van preekstoelbekledingen voor. Ze betreffen al of niet vervanging van oudere stofferingen. Als voorbeeld nemen we Achlum, waar de preekstoel mogelijk uit 1653 dateert. Daar ontving H. van der Meulen uit Harlingen in 1854 fl. 91,15¹/₂ voor *'bekleding der kussens en preekstoel'*. In 1887 was vernieuwing nodig. B. O. Ensink te Franeker leverde toen voor fl. 185,80 *'38 el groen saai en 10 el koord en franje'* en H. Brit kreeg fl. 9,15 betaald voor *'reparatie van de kansel en't maken van't gordijn'*. In 1854 betaalden de kerkvoogden van Nijland voor hun preekstoel uit 1659 aan de Mettinger 'lapkepoep' G. Stockmann te Sneek fl. 8 voor *'franje aan de kansel'* en aan Arjen Buwalda van Haga voor laken fl. 7,50. In Raerd werd in 1871 fl. 222,21 aan A. Gramsma te Leeuwarden betaald voor. *'saai, koord, franje voor gordijnen in de kerk, bekleeden (van) de predikstoel en kussens enz. en arbeidsloon'* en in 1886 fl. 20 *'wegens het opnieuw bekleeden van het dekstuk van de preekstoel'*. De preekstoel van Kimswerd uit 1695 was in de negentiende eeuw ook bekleed. Hier ontvingen de 'lapkepoepen' Flacke en Schweigmann, in 1858 van de kerkvoogden van Kimswerd fl. 18,55 *'wegens geleverd laken en franje aan de*

Horlogehouder op de preekstoel van Raerd. Foto: Willem Hansma

predikstoel'. P. Runia kreeg fl. 29,75 betaald voor zijn werk 'aan de kleeden in de kerk en het bekleeden der predikstoel'. Deze voorbeelden zouden met een groot aantal andere kunnen worden uitgebreid.⁶

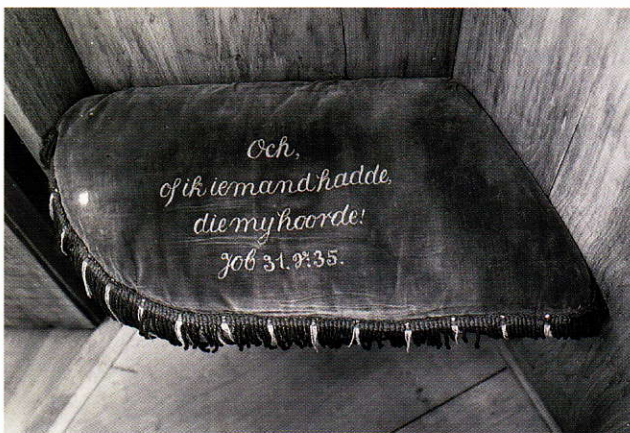
Er moge uit blijken dat de bekleding van de bovenzijde van een preekstoelkuip met laken en franje een oude traditie is. Bij de restauratie van preekstoelen is in de tweede helft van de twintigste eeuw te lichtvaardig overgegaan tot verwijdering. Er lijkt nu weer wat meer respect en waardering te zijn voor dit karakteristieke element van het kerkinterieur, maar bij de recente restauratie van het kerkinterieur van Raerd in 2012 verloor de preekstoel daar toch nog zijn bekleding. Er waren weliswaar geen aanwijzingen voor dat de preekstoel die in de achttiende eeuw bij zijn ontstaan had gehad, maar het kerkinterieur (inclusief de kleurstelling) werden gereconstrueerd naar de situatie van 1909 en toen was de bekleding wél aanwezig.

De verwijdering van de bekleding bracht in Raerd overigens wel een bijzonder detail aan het licht: een houten vorm, waarin de predikant zijn zakhorloge veilig neer kon leggen om opmerkelijk te blijven op de tijdsduur van de preek.⁷

GORDIJNEN EN KUSSENS

In de negentiende eeuw kwam het steeds meer voor dat preekstoelen aan weerszijden van het ruggeschot werden voorzien van gordijntjes, meestal van groen laken. Soms waren ze bedoeld om te voorkomen dat de predikant last had van hinderlijke inval van zonlicht, maar meestal dienden ze ter tochtwering. Bij de verbetering van de verwarming in kerkgebouwen verdwenen de gordijntjes weer.

De wel of niet opklapbare preekstoelbankjes voor predikanten kregen in de negentiende eeuw dikwijls een bekleding. De meest bijzondere is te vinden in Beetgum, waar op de bekleding van het bankje in 1875 is geborduurd: 'Och, / of ik iemand hadde, / die mij hoorde! / Job 31. vs. 35'.⁸ Gaat het hier om een plagerijtje of om zelfspot van ds. I. E. van Iterson? Bij het Beetgumer zitkussen behoort een knielkussen, waarop tussen takken staat geborduurd: 'Geloof, Hoop en Liefde / 1875', alsmede een geopend bijbelboek met: '1 Kor. 13 vs. 13.'

Zit en knielkussen Beetgum. Foto's website van Kerk in Beeld

Sytse ten Hoeve (sthoeve@xs4all.nl) was van 1975 tot 2006 directeur van het Fries Scheepvaart Museum te Sneek. Hij publiceert op het gebied van Friese streek-, kunst- en kerkgeschiedenis. Zijn studies en publicaties richten zich met name op onderwerpen als kerkbouw en kerkinrichting, woencultuur, ambachtskunst (beeldhouwwerk, decoratieschilderkunst, tegels en aardewerk en zilverwerk). Van zijn hand is ook het boek *Friese preekstoelen* (Leeuwarden, 1980)

Noten

- 1 Tresoar, (Toegangsnr. 244-15), nr. 25, Kerkvoogdijrekeningboek Burgwerd 1722-1776. Vergelijk: Sytse ten Hoeve, *Friese preekstoelen* (Leeuwarden 1980), 81
- 2 Tresoar, Collectie Handschriften Fries Genootschap (Toegangsnr. 347), nrs. 1006, 1009, 1087 en 1146 en *Leeuwarder comptoir almanach na den nieuwen stijl over 1726* (Uitgave Gerrit Koumans), met handschriftelijke aantekeningen, nr. A-3233.
- 3 Henricus Grevenstein, *Naamlijst der predikanten Classis Bolswert en Workum*, (Leeuwarden 1751), Ruurd Walinga, 'Dorp onder de indruk van oude Mozes', in: *Friesch Dagblad* 3 april 2000 en Regnerus Steensma, 'Het principaalste ende noodichste fundament.', in: *Keppelstok* nr. 60 (juni 2000).
- 4 Tresoar, (Toegangsnr. 244-15) nr. 25, 3 november 1724, 15 en 16 februari 1725 en 8 januari 1728.
- 5 Historisch Informatiecentrum Noordoost Friesland, Dokkum, (Toegangsnr. 081), nr. 55, Kerkvoogdijrekeningboek Oostrum 1690-1789, Archief Protestantse gemeente Sexbierum, Kerkvoogdijrekeningboek 1742-1790 en Tresoar (Toegangsnr. 244-12) nr. 228, Kerkvoogdijrekeningboek Cornjum 1739-1823.
- 6 Archief Protestantse gemeente Achlum, Kerkvoogdijrekening 1854, archief Protestantse gemeente Nijland, Kerkvoogdijrekening 1854, Gemeente-archief, archief Protestantse gemeente Raerd, Kerkvoogdijrekening 1871 en Archief Protestantse gemeente Kimsward, Kerkvoogdijrekening 1858.
- 7 Vriendelijke mededeling van kerkrentmeester Willem Hansma.
- 8 Sytse ten Hoeve, *Friese preekstoelen* (Leeuwarden 1980) 5.

Tijdens de excursie werd onder meer de kerk van Leermens (Gr.) bezocht. Foto Madelon Franssen

JUSTIN E.A. KROESÉ

Een toekomst voor de Friese kerken: creatieve ideeën van RuG-studenten

Foto's archief Regnerus Steensma, tenzij anders vermeld

In de laatste maanden van 2013 hebben achttien studenten van de Rijksuniversiteit Groningen nagedacht over de oude Friese en Groninger kerken in verleden, heden en toekomst. In dit artikel wordt kort verslag gedaan van een experimenteel project en worden enkele van de meest opmerkelijke voorstellen besproken.

De cursus 'Religieus erfgoed in het Noorden' was georganiseerd aan het Honours College, een speciale leergang voor de beste studenten van de universiteit. Ze waren afkomstig van zeer uiteenlopende opleidingen, van biologie tot American Studies en van sociologie tot rechtsgeleerdheid. De eerste weken werden besteed aan een reeks colleges over de meer dan duizendjarige cultuurgeschiedenis van de Friese en Groninger kerken, vanaf de opkomst van het christendom tot aan de ontkerkelijking en de 'herbestemming' van kerkgebouwen. Voor velen betekende dat een kennismaking met een geheel nieuwe wereld. Omdat niets leerzamer is dan een excursie in het vrije veld werd op 24 november een tocht langs vier middeleeuwse kerken in de Groninger Ommelanden ondernomen.

Vervolgens 'adopteerden' de studenten in groepjes van twee of drie een oude kerk in een kleine plattelandsgemeenschap en schreven ze daarvoor een 'cultureel toekomstplan'. De eerste stap was het in kaart brengen van de materiële en immateriële waarden van iedere kerk – als beeldbepalend en sfeervol monument, als een verzameling bijzonder meubilair, als een baken van geschiedenis en als een drager van persoonlijke herinneringen. Al snel moesten de studenten de bibliotheek uit en de dorpen in om mensen te interviewen, van beheerders en kerkrentmeesters tot (oud-)kerkgangers en atheïsten, en van cultuurliefhebbers tot cultuurmijders. Hoe brengen

mensen ter plaatse onder woorden wat de kerk voor hen betekent? Voelen ze zich met het oude gebouw verbonden en zo ja, hoe? Bij de toekomstplannen ging het erom de kerk een zo groot mogelijke rol in de dorpsgemeenschap te laten spelen.

PLANNEN VOOR DRIE FRIESE KERKEN

In Hantumhuizen merkten Ronja Reijngoud, Petra Meelker en Gerald Hoekstra dat de culturele activiteiten die in de stichtingskerk georganiseerd worden maar matig worden bezocht, waardoor de functie als ontmoetingsplek beperkt is. Om hier verandering in te brengen werkten de studenten een aantal creatieve scenario's uit, waaronder die van museum, buurtcentrum, bibliotheek en kroeg. De laatste functie zou bij sommige dorpen zeker op verzet stuiten, gezien de religieuze geschiedenis van het gebouw. Een geschiktere oplossing zou kunnen zijn om een pop-up restaurant in de kerk te realiseren: een gemakkelijk verwijderbare eetgelegenheid waar gasten in het hoogseizoen in middeleeuwse sfeer kunnen genieten van eten, toneel en muziek. Bij deze optredens kan de geschiedenis van de kerk op een speelse manier gepresenteerd worden aan bewoners van de streek en aan toeristen. Uit een enquête onder de dorpen bleek dat vrijwel alle ondervraagden hier positief tegenover stonden, zowel de religieuze als niet-religieuze dorpsbewoners. Op de vraag of ze er ook zelf zouden gaan eten reageerde de meerderheid instemmend.

Reinder Reinders, Laura van der Bijl en Patti Nijhuis verdiepten zich in de achzijdige Van Harenskerk in Sint-Annaparochie, die in oktober 2012 werd overgedragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Door de monumentaliteit van de zeventiende-eeuwse inrichting is de ruimte moeilijk voor andere doeleinden dan

Interieur van de kerk van Hantumhuizen met zijn bijzondere gewelfconstructie

Het interieur van de kerk van Hantumhuizen gezien vanaf de orgeltribune

kerkdiensten en concerten te gebruiken. Het feit dat in de kerk iedere maand een kerkdienst plaatsvindt, legt bovendien beperkingen op aan permanente vormen van alternatief gebruik. Voor kortdurende evenementen zoals een dorpsfeest, schoolmusical, muziekoptredens en -repetities, sinterklaasviering of kerstmarkt zijn de mogelijkheden groter. De studenten stelden op basis van straatinterviews vast dat de gehechtheid aan het gebouw onder de dorpelingen groot is en dat velen wensen dat de kerk vaker wordt opengesteld voor geïnteresseerde bezoekers. Op de vraag "Wat weet u van de Van Harenskerk?" antwoordde vrijwel iedere ondervraagde onmiddellijk met het verhaal dat Rembrandt er in 1634 zou zijn getrouwd met Saskia van Uylenburgh. De studenten raden daarom aan om bij toekomstige activiteiten waar mogelijk hierbij aan te knopen, bijvoorbeeld in de vorm van een jaarlijkse re-enactment in de vorm van een toneeluitvoering door de dorpelingen zelf.

Dieuwke van Iwaarden en Anna Gregorjeva (een studente uit Rusland) togen naar de romaanse kerk van Westergeest met haar bijzondere beschilderde absis. In tegenstelling tot de vorige twee kerken is dit gebouw geen eigendom van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, maar van de hervormde gemeente Oudwoude-Westergeest.

Om de kerk een grotere rol in de lokale gemeenschap te geven dan nu het geval is, bevelen ze aan om het gebouw vaker te gebruiken voor vergaderingen en voor activiteiten in de sfeer van muziek, lezingen, toneel, beurzen en kunstexposities. Om de kerk voor toeristen aantrekkelijker te maken zou de toegankelijkheid verbeterd moeten worden, bijvoorbeeld door middel van een mobiele app met gegevens in verschillende talen over de openingstijden en sleuteladressen en met achtergrondinformatie over de kerk en haar schilderingen. Dieuwke en Anna benadrukken dat de kinderen van nu morgen verantwoordelijk zullen zijn voor het behoud van de kerk morgen. Hoewel ze vermoeden dat de lokale bevolking hier niet zonder meer akkoord mee zou gaan, stellen ze voor om kinderen de kerk te laten ontdekken aan de hand van een lasergamespel, vanuit de gedachte dat vrolijke en spannende belevenissen een grotere betrokkenheid bij het monument tot stand zullen brengen.

PLANNEN VOOR VIER GRONINGER KERKEN

In Groningen werden voor vier kerken toekomstplannen uitgewerkt. In Feerwerd verspreidden Madelon Franssen en Gwendolyn Hooijkaas een enquête, waarvan er 87 ingevuld terugkwamen. Daaruit bleek dat de

Door de monumentale inrichting van de Van Harenskerk in Sint Annaparochie zijn de mogelijkheden voor cultureel gebruik beperkt

De kerk van Westergeest gezien vanuit het westen

hoge waardering voor de oude kerk vooral verbonden is met de activiteiten die er plaatsvinden, en minder met het gebouw zelf. Ze doen de suggestie om een levensbeschouwelijk programma voor jongeren te ontwikkelen, om een gevoel van verbondenheid met de oude kerk ook bij de jeugd aan te kweken. Ook Judith Euwema, Maaïke-Anna Hempenius en Britt Termes, die hun aandacht richtten op de kerk in Garmerwolde, adviseren om de verbinding te zoeken met jonge mensen. Zo zouden scholen een les over de Middeleeuwen kunnen maken, die ter plekke in de kerk gegeven kan worden. Op straat konden ze vaststellen dat veel dorpsbewoners de oude kerk beschouwen als een onmisbaar ijkpunt en herkenningsteken voor het hele dorp. De plaatselijke commissie streeft vooral naar activiteiten die mensen onderling verbinden, zoals koffieochtenden en toneeluitvoeringen. In Hornhuizen ontdekten

De unieke middeleeuwse schilderijen in de romaanse absis van de kerk in Westergeest verdienen meer aandacht

Fenneke Venema en Bregje Faasse dat de kerk vanaf het moment dat ze niet meer voor kerkdiensten werd gebruikt haar functie als ontmoetingsplek weer meer heeft teruggekregen. Ze raden aan om een sterkere verbinding te leggen met het nabije Waddengebied, en opperen een museum, een vvv-kantoor en een eenvoudige bed & breakfast als mogelijke nieuwe functies. In Oosterwijtwerd raakten Dorien van den Brink en Marjolein Kruithof onder de indruk van de vredige, verstilde sfeer in en rond de kerk. Hoewel ze de bekendheid van het monument graag zouden willen vergroten, wijzen ze er ook op dat een teveel aan bezoekers de bijzondere charme van de kerk teniet zou kunnen doen. Bij de culturele activiteiten is gebleken dat vooral exposities en toneelvoorstellingen door de dorpelingen zelf veel belangstellenden trekken.

TOT SLOT

Uit de zeven lokale onderzoeken in Friesland en Groningen is gebleken dat veel dorpelingen een grote betrokkenheid bij de oude kerken voelen en de activiteiten die er georganiseerd worden zeer waarderen – of ze er nu aan deelnemen of niet. Op veel plaatsen worstelen de beheerders met de vraag hoe men meer mensen uit het dorp en van buiten over de drempel kan trekken. Tegelijk beseft men dat juist de rust en de stilte belangrijke waarden zijn en dat activiteiten van een al te frivol karakter zich niet goed verhouden tot de religieuze geschiedenis en de monumentale status van het gebouw. Aan de voorwaarde van een goede toegankelijkheid wordt op steeds meer plaatsen voldaan, maar toch kan hier nog het een en ander verbeterd worden. In de meeste toekomstplannen doen de studenten de aanbeveling om verbindingen met scholen in de omgeving te leggen, zodat het brede draagvlak ook onder de toekomstige generaties blijft bestaan.

Dr. Justin E.A. Kroesen (j.e.a.kroesen@rug.nl) is universitair docent Kunstgeschiedenis van het Christendom aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen.

JUSTIN E.A. KROESEN

Het interieur-ensemble van de Huizumer dorpskerk voorgoed beschermd

De historische inrichting van de dorpskerk in Huizum heeft in de afgelopen jaren onder grote druk gestaan. Met de overdracht aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken in december 2013 is de toekomst van één van Friesland's mooiste interieurenssembles nu gelukkig voorgoed beschermd. Dit artikel beschrijft de bijzondere waarde van een uniek kerkinterieur in een Leeuwarder buitenwijk.

In januari 2009 besloot de Protestantse Gemeente Leeuwarden-Huizum om het moderne kerkgebouw De Oase te sluiten en de Kurioskerk en de middeleeuwse kerk (plaatselijk bekend als 'de dorpskerk') aan te houden. Om aan de gefuseerde gemeente en het moderne kerkgebruik tegemoet te komen moest aan de oude kerk een reeks forse aanpassingen worden gedaan. Het aantal zitplaatsen in de kerkzaal zou moeten worden uitgebreid en de inrichting diende flexibel gemaakt te worden om voldoende plaats te bieden voor meer variatie in het gebruik. Aan de buitenkant wilde men een ruimte aanbouwen voor moderne faciliteiten. Verschillende scenario's en ontwerpen werden bestudeerd, maar het aanpassen van een eerbiedwaardige oude kerk bleek een kostbare en bovendien gevoelige zaak.¹ Men besloot De Oase voorlopig toch aan te houden en vanaf 2011 vonden in de dorpskerk geen reguliere kerkdiensten meer plaats.

Op 29 november 2013 werd de laatstgenoemde kerk overgedragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Daarmee gaf de protestantse gemeente een eeuwenoud en sfeervol Godshuis uit handen, en kreeg de Stichting één van Friesland's topinterieurs in bezit, met belangrijke onderdelen van vóór de Reformatie en een deel uit de protestantse tijd.²

INVENTARIS VAN VOOR DE REFORMATIE

De kerk van Huizum was in de Middeleeuwen gewijd aan Johannes de Doper. Het schip dateert getuige enkele tufsteenresten ten minste voor een deel nog uit de twaalfde eeuw. De bakstenen toren werd gebouwd in de dertiende eeuw, en in de vijftiende eeuw werd de kerk voorzien van een vijfzijdig gesloten koor. In het zuidoostelijke muurgedeelte hiervan bevindt zich een piscinanis, die voor de Reformatie werd gebruikt voor de rituele wassing van de handen en het vaatwerk na het bedienen van de mis.³ Het water vloeyde naar buiten via een gootje door de muur. De nis wordt omlijst door een laatgotische spitsboog van geprofileerde bakstenen en de bodem bestaat uit een zandstenen plaat met een opstaande rand waarvan het voorste gedeelte is afgeslagen. Middeleeuws zijn ook de gebeeldhouwde schotels aan het houten tongewelf waarop het IHS-monogram, de Veronicadoek, het hoofd van Johannes de Doper op een schotel ('Johannes in disco') en een aantal lijdenswerktuigen te zien zijn: het kruis tussen zwaard en hysopstengel, een doornenkroon en twee gekruiste takken en een geselpaal tussen een roede en een gesel.⁴ De vierde schotel met de vijf wonden van Christus werd rond 1975 nagemaakt van een voorbeeld in Jelsum.⁵

Uit de tijd voor de Reformatie dateert ook de eikenhouten preekstoel, als enige in heel Friesland.⁶ De achzijdige eikenhouten kuip in renaissancestijl rust op een gesneden zuil die in sierlijke consoles uiteengaet. De wanden zijn versierd met een reeks klassiek geschulpte nissen die van elkaar gescheiden worden door vrijstaande gecanneleerde (gegroeefde) Korintische zuiltjes. Het onderste deel van de zuiltjes is voorzien van een gestileerde plantaardige versiering. Plantenmotieven, ontspruitend uit vazen, zijn ook aangebracht op de zuilbasementen en op de paneeltjes daartussen; het voorste veld toont een grote vaas geflankeerd door twee halffiguren. Deze kuipdecoraties in

De rijke kerkinrichting uit de zestiende en zeventiende eeuw gezien vanuit het zuidwesten. Foto archief Regnerus Steensma

De zestiende-eeuwse preekstoel is de enige van voor de Reformatie die in Friesland bewaard is gebleven. Foto Justin Kroesen

Bankwangen in renaissancestijl in het westen van het schip
Foto Justin Kroesen

de stijl van de vroege Renaissance duiden op een datering rond 1550, enkele decennia voor de overgang naar het protestantisme. Het fries langs de bovenrand draagt een inscriptie in kapitalen die is ontleend aan de Latijnse Bijbel, de Vulgaat. Het betreft een citaat uit Jesaja 58:1 dat als een oproep gericht is aan het adres van de prediker: CLAMA NE CESSES QUASI TUBA EXALTA VOCEM TUAM ET ANNUNTIA POPULO MEO SCELERA EORUM ET DOMUI JACOB

PECCATA EORUM, vertaald: "Roep luidkeels, houd niet in, verhef uw stem als een bazuin, en maak mijn volk zijn overtreding bekend en het huis van Jakob zijn zonden".⁷

Vergelijkbare profielen in vroege renaissancestijl – rondbogen steunend op gecanneleerde pilasters – zijn te zien aan acht bankwangen aan weerszijden van het middenpad in het westen van het schip.⁸ Dergelijke bankonderdelen van voor de Reformatie zijn slechts

Herenbank met elementen uit gotiek en Renaissance
Foto archief Regnerus Steensma

in enkele Friese kerken bewaard gebleven.⁹ Dezelfde stijlkenmerken keren terug in de zuiltjes onder de overhuiving van de meest oostelijke van de drie herenbanken langs de noordwand tegenover de preekstoel.¹⁰ Aan de voorzijde van deze bank zijn enkele nog oudere elementen verwerkt, namelijk zes laatgotische briefpanelen uit het begin van de zestiende eeuw. Overblijfselen van middeleeuwse herenbanken zijn uiterst zeldzaam – naast Huizum komen ze in het Noorden alleen nog voor in het Groningse Holwierde. Daar werden twee zestiende-eeuwse banken verzaagd en samengesmeed tot één nieuwe als onderdeel van een ingrijpende ‘restauratie’ in de jaren 1945-51 onder leiding van architect A.R. Wittop Koning. Gelukkig bleef een dergelijke ingreep in de grote restauratiegolf van de jaren vijftig en zestig de Huizumer dorpskerk bespaard. De restauratie in 1960-61 door architect J.J.M. Vegter was veel terughoudender; een aantal banken werd vervangen door losse stoelen, maar het monumentale totaalbeeld werd intact gelaten.

INRICHTING UIT DE PROTESTANTSE TIJD

Bij de overgang naar het protestantisme verdween het altaar uit het koor, maar in het schip bleef de bestaande inrichting in grote lijnen gerespecteerd. In 1604 werd een sierlijke messing arm met een koperen doopschaal aan de preekstoel bevestigd en rond het midden van de zeventiende eeuw werd het doophek met gedraaide balusters geplaatst met daarin een bank voor de kerkenraad. Boven de preekstoel werd toen ook een klankbord geplaatst. Van de lambriserings achter de preekstoel is een deel gedateerd in 1677, en rond dezelfde tijd werd ook de eikenhouten scheidingwand tussen het portaal en de kerkruimte (de ‘peil’) aangebracht. Waarschijnlijk eveneens in de zeventiende eeuw werd de herenbank met de voorreformatorense elementen voorzien van een voorhek met renaissancesnijwerk en gedraaide balusters. Ook werd mogelijk toen de overhuiving toegevoegd, die het volgende Latijnse opschrift draagt: ARBOR EX FRUCTU, ET LEO EX UNGUE, AGNOSCITUR (“De boom kent men aan zijn vrucht en de leeuw aan zijn klauw”).¹¹ Het eerste deel is ontleend aan Matteüs 12:33 en drukt de gedachte uit dat iemands karakter aan zijn handelen is af te lezen. Het tweede deel is een spreekwoord dat ook bij Erasmus voorkomt en dat zoveel wil zeggen als: “een meesterwerk herken je direct”.¹² De ‘moderne’ schreefloze vorm van veel van de letters lijkt te wijzen op een veel latere datering van het opschrift, mogelijk in de negentiende eeuw; waarschijnlijk werd het vernieuwd, mogelijk zelfs meer dan eens.¹³

De meest westelijke van de drie herenbanken, uit ca. 1660, heeft een overhuiving op twee getorste zuilen versierd met uitbundig loofwerk. De middelste bank met barok snijwerk dateert vermoedelijk uit het tweede kwart van de achttiende eeuw. In het koor staan enkele banken van eenvoudiger makelij, die deels bij de restauratie in 1961 zijn samengesteld. De antiek aandoende bolpoot-avondmaalstafel kreeg pas bij deze restauratie een plaats in de kerk. Het witgeschilderde orgel met bronskleurige ornamenten op de tribune aan de westzijde van het schip werd in 1849 gebouwd door de firma L. van Dam en Zn. uit Leeuwarden. Daarbij werd gebruik gemaakt van veel ouder pijpwerk van onbekende datum; in 1657 was er sprake van het herstel van een orgel in de kerk, wat suggereert dat dat toen al geruime tijd bestond.¹⁴ In de eerste helft van de achttiende eeuw volgde een reparatie en uitbreiding onder leiding van M. Swartsburg. Tot de historische inventaris behoren verder twee achttiende-eeuwse statenbijbels en een psalmbord uit de eerste helft van diezelfde eeuw. Aan zilverwerk bezit de kerk twee avondmaalsschalen (uit 1605 en 1802), een avondmaalsschaal uit 1761, een collecteschaal uit hetzelfde jaar en een kan uit 1860. Ook bleven een houten kist met drie sloten en een diaconiekistje uit de achttiende eeuw bewaard.¹⁵

Herenbank met overhuiving op getorste zuiltjes, ca. 1660
Foto archief Regnerus Steensma

TOT SLOT

De bijzondere atmosfeer in de kerk van Huizum wordt versterkt door de vloer, die voor een groot deel bestaat uit historische grafzerken. Verschillende daarvan dateren nog uit de tijd voor de Reformatie, zoals de zerk van Hessel Jelgerszoon Feijtzma die elders in dit nummer van *Alde Fryske Tsjerken* is uitgelicht door Elleke Makkes-van der Deijl. Ook de periode rond 1600, de gloriëtijd van de Friese zerkbeeldhouwkunst, is goed vertegenwoordigd.¹⁶ De zerken herinneren aan pastoors en dominees, adellijke heren en gewone kerkangers, bestuurders en militairen. Ook zijn er verschillende kinderzerkjes te zien. Aan de hedendaagse bezoeker vertelt het interieur van de Huizumer dorpskerk in zijn totaliteit een boeiend verhaal over geloof, sociale verhoudingen en bijzondere personages in een dorp onder de rook van Leeuwarden. Dit verhaal ligt besloten in het gebouw en zijn inventaris, waarin ieder element zijn historisch bepaalde plaats heeft. Al is aan het kerkelijke leven in de

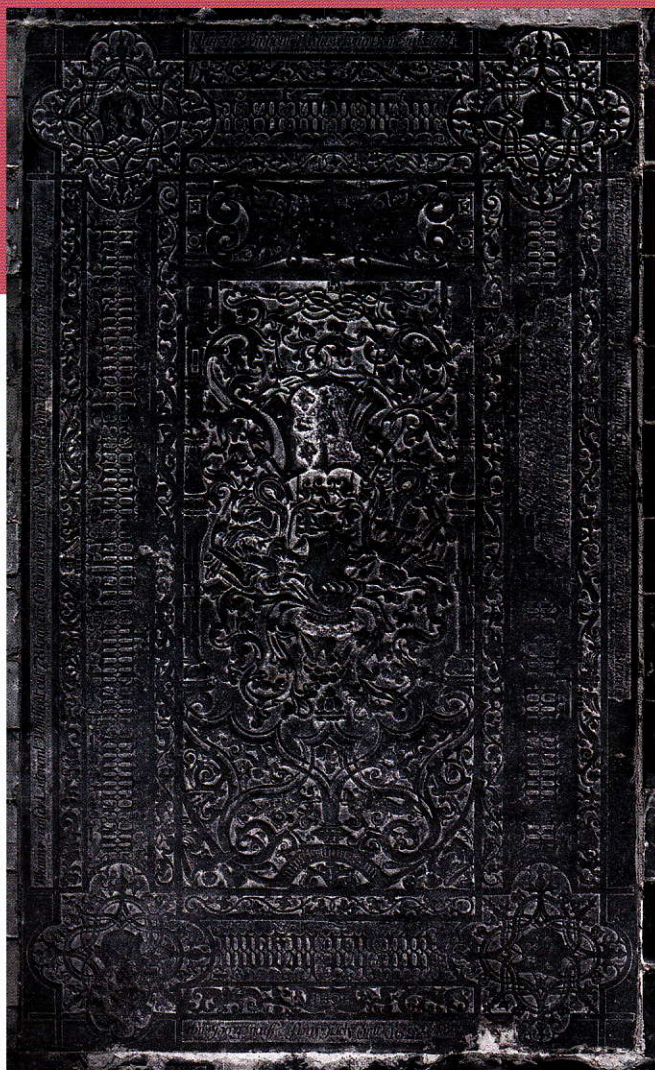
Huizumer dorpskerk sinds enkele maanden dan formeel een eind gekomen, dit unieke interieurenssemble dat tot de top van Friesland behoort geniet nu voorgoed de zorg en bescherming van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Zo is gewaarborgd dat de kerk en de verhalen die zij vertelt ook voor toekomstige generaties Huizumers (en niet-Huizumers) beschikbaar blijven.

Dr. Justin E.A. Kroesen (j.e.a.kroesen@rug.nl) is universitair docent Kunstgeschiedenis van het Christendom aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn bijzondere interesse gaat uit naar de inrichting en het gebruik van kerkgebouwen in de Middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd.

Noten

- 1 Artikel in *Reformatorisch Dagblad*, 15 juni 2010.
- 2 Voor dit artikel is gebruik gemaakt van de volgende bronnen: Harm A. Lassche, *Huizumer dorpskerk. Gebouw, functie, omgeving*, Huizum 1977, Elleke Makkes van der Deijl en Tim Graas, *Inventaris van het Kunst- en Cultuurbezit door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN)*, uitgevoerd in 1995 en gepubliceerd in 2000, Ronald Stenvert (red.), *Monumenten in Nederland: Fryslân/Friesland*, Zeist/Zwolle 2000, p. 196, Adema architecten, *St. Johannes kerk te Huizum. Analyse kerk en meubilair*, Dokkum 2008 en *De Huizumer dorpskerk "in kort begrip"*, Huizum 2013.
- 3 Vgl. Regnerus Steensma, 'Het geheim van de lege nis: sporen van de katholieke eredienst in Friese kerken', in *Keppelstok* 68 (2004), pp. 4-45, hier pp. 21-37.
- 4 Beschreven door J.D.Th. Wassenaar, 'De passievoorstellingen in de Huizumer dorpskerk', in *Keppelstok* 50 (1995), pp. V207-V212.
- 5 Lassche, *Huizumer dorpskerk*, p. 66.
- 6 Vgl. Sytse ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, Leeuwarden 1980, pp. 23-24, 78, 107.
- 7 Citaat naar de NBG-vertaling van 1951. Dezelfde tekst was aangebracht op de voorganger van de huidige kansel in de kerk van Bears; op het klankbord van de preekstoel in Sexbierum staat een putto die een banderol draagt met daarop: 'Jes. 58,1', zie Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, p. 78.
- 8 Adema architecten dateerden deze wangen "eind 16^e of begin 17^e eeuw", dus kort na de Reformatie.
- 9 In Westernijtsjerk (gotisch), Jelsum (gotisch) en Schraard (renaissance). Zie Regnerus Steensma, 'Lekenbanken in Friese kerken vóór de Reformatie', in *Keppelstok* 72 (2006), pp. 4-14.
- 10 Deze zuiltjes sluiten niet natuurlijk aan bij de overhuiving, waarschijnlijk als gevolg van secundaire veranderingen.
- 11 Steensma vermoedde dat dit opschrift al in de zestiende eeuw door een adellijke eigenaar werd aangebracht, maar "wanneer en door wie is onbekend". Vgl. Steensma, 'Lekenbanken', p. 14.
- 12 Bij Erasmus vinden we het in zijn *Adagia*, 834.
- 13 Ik dank dr. Lydia Wierda in Groningen voor haar deskundigheid op het gebied van paleografie.
- 14 Lassche, *Huizumer dorpskerk*, pp. 66-68.
- 15 Zie de *Inventaris van het Kunst- en Cultuurbezit* door de SKKN.
- 16 Zie Lassche, *Huizumer dorpskerk*, pp. 87-100 en zeer recent Meindert Tangerman, *Grafzerken in de Huizumer dorpskerk*, gepubliceerd op de website van de Fryske Akademy (www.fryske-akademy.nl, zie onder 'genealogysk wurkferbân'). Over de Friese zerkhouwkunst in het algemeen: Rik Vos, Christien Diamant en Elleke Makkes-van der Deijl, *Zerken in Friesland 1535-1680*, Leeuwarden 1994.

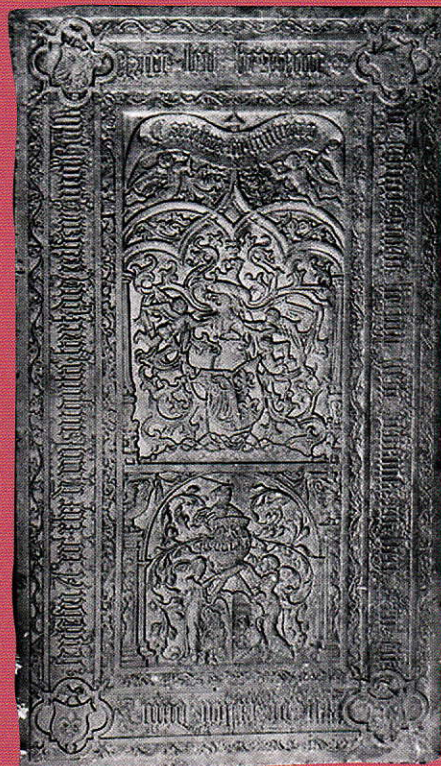
De zerk van Hessel Jelgerszoon Feijtzma

Huizum, zerk voor Hessel Jelgerz Feijtsma (1505) en (?) (1527), HG HE
Foto Ch. Booms in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

In de Huizumerkerk ligt een fraai bewerkte zerk, bestemd voor Hessel Jelgerszoon Feijtzma (†1505) en iemand die in 1527 overleed. In de achttiende eeuw werd de steen opnieuw gebruikt waarbij de vermelding van het overlijden van de weduwen Fockeng(a) en Winhout gedeeltelijk over de oorspronkelijke tekst werd geplaatst. Gelukkig is de zestiende-eeuwse decoratie blijven bestaan.

Deze decoratie heeft duidelijk gotische kenmerken zoals het schrift, de vierpassen die de hoeken vullen, de sierranden die de tekstrand begeleiden en de stijve

Leeuwarden, tuin voorm. Fries Museum, zerk voor Hette Dekama (1522) en Rinsck van Camminga (1549), H. Foto Ch. Booms in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

takvormige uiteinden van het helmkleed. In de banderol aan het hoofdeinde staan de initialen HG HE van de steenhouwers.

(HE speelt geen rol in dit korte betoog.)

De decoratie vertoont een grote gelijkenis met die van de steen die in de tuin staat van het vroegere Fries Museum (afb.2), bestemd voor Hette Dekama (†1522) en Reisk Camstra (†1549). De steenhouwer signeerde met de initiaal H. De aandacht gaat nu uit naar het gedeelte van de decoratie dat tweederde van het middenveld bedekt. Ook hier zien we weer de gotische kenmerken. De vierpassen en de gebruikte lettertekens zijn veel eenvoudiger, maar verder zijn er duidelijke overeenkomsten, zoals de figuratieve randen naast de tekstrand, de hoekig gevormde engelen aan het hoofdeinde en het helmkleed. Hoewel deze steen anders is gesigneerd kan men er van uitgaan dat het om dezelfde steenhouwer gaat.

De decoratie aan het voeteneinde is van de hand van de bekende steenhouwer Benedictus Gerbrandtsz. Veel zerken die in Friese kerken liggen zijn door hem bewerkt. Naar men aanneemt is hij de zoon van meester Gerbren, die zeker vanaf 1511 zijn werkplaats in Leeuwarden had (noot 1) en zoals nu blijkt, zijn werk signeerde met HG of H.

Elleke Makkes van der Deijl-Stam studeerde Kunstgeschiedenis aan de RUG. Haar bijzondere interesse gaat uit naar het beeldhouwwerk op grafzerken.

Noten

- 1 W. Dolk: "Zestiende-eeuwse zerkhouwers in Friesland". In: De Vrije Fries 46, Leeuwarden 1964, 205-213.

ZATERDAG 12 JULI, 16.00 UUR,
GROATE KERK ST. JACOBIPAROCHIE

Flamencoshow door Flamenco Grupo Rosario

In het kader van de samenwerking met Tsjerkepaad organiseert de Stichting Alde Fryske Tsjerken op zaterdag 12 juli om 16.00 uur in de Groate Kerk te St. Jacobiparochie een flamenco-optreden. Een aantal enthousiaste dansers van de Flamencoschool Rosario uit Groningen zullen samen met flamenco-gitarist Bertie

Foto: Grupo Flamenco Rosario

Kooistra een temperamentvolle flamenco-show laten zien met strak voetenwerk, ritmische palmas (klappen), prachtige jurken en een trotse houding. Een beleving voor het oor en voor het oog!

De entree is gratis, aanmelden is niet nodig.

Zie ook: www.aldefrysketsjerken.nl | www.tsjerkepaad.nl | www.groatekerk.nl
www.santiago.nl. Voor meer informatie over Grupo Flamenco Rosario:
www.flamencogroningen.nl | info@flamencogroningen.nl

ZONDAG 7 SEPTEMBER, 15.30 UUR, ROTONDEKERK TERBAND

Foto Grytsje Kingma

Grytsje Kingma,
Fryske troubadour
Grytsje Kingma zingt met gitaarbegeleiding haar eigen Fryske teksten en melodien al dan niet aangevuld met bekende Friese liederen. Het zijn meest luisterliedjes over onderwerpen die dichtbij staan, voorzien van de nodige zelfspot of een gevoelige snaar.

Reserveren: grytsje.kingma@filternet.nl | zie ook: www.grytsjekingma.nl

VRIJDAG 11 JULI, 15.00 – 17.00 UUR

Lezing over kerkelijk zilver + bezoek expositie "Zilveren Herinneringen" in het Fries Museum, o.l.v. Hugo ter Avest

Van 2 juni t/m 17 augustus vindt in het Fries Museum een expositie over (Fries) zilver plaats, getiteld 'Zilveren Herinneringen'. De expositie is ingericht volgens de thema's geboorte (doop), huwelijk en overlijden. Een deel van het tentoongestelde zilver is van kerkelijke oorsprong. Hugo ter Avest, directeur van het Hannemahuis Harlingen, is een expert op dit gebied en heeft een hoofdstuk over kerkelijk zilver geschreven in het prachtige boek Fries goud en zilver, dat op 2 juni 2014 ten doop zal worden gehouden. Tijdens de lezing zal hij ingaan op de hoofdlijnen die in de expositie aan bod komen en hij zal nader ingaan op een aantal interessante stukken kerkzilver die tijdens zijn onderzoek zijn bekeken. Na de lezing is er gelegenheid tot het bezichtigen van de expositie, waarbij Hugo ter Avest beschikbaar is voor een toelichting of vragen.

Entree: € 15,-, inclusief bezoek van de expositie 'Zilveren Herinneringen' en koffie/thee.

Donateurs van de Stichting Alde Fryske Tsjerken ontvangen € 2,50 korting.

Aanmelden kan tot vrijdag 4 juli:

impresariaat@aldefrysketsjerken.nl | 06 34001636

Meer info: www.aldefrysketsjerken.nl

www.friesmuseum.nl

UITGELICHT

Culturele activiteiten van Plaatselijke Commissies

Verschillende Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren regelmatig culturele activiteiten in hun kerken. Een overzicht over de eerste helft van 2014 treft u aan op het losse inlegvel bij dit blad. De meest actuele informatie vindt u op de website: www.aldefrysketsjerken.nl/uitagenda. Op deze pagina een selectie van een aantal bijzondere voorstellingen en evenementen.

De voorjaarsexcursie gaat op zaterdag 4 oktober 2014 naar Rottevalle, Oudega en het Karmelklooster te Drachten

Voor meer informatie zie pagina's 16 en 17

DONATEURSBIJENKOMST

ZATERDAG 18 OKTOBER, 14.00 – 17.00 UUR

MFC DE MANDE EN DE NICOLAASKERK TE NIJLAND

Na de jaarvergadering in De Mande vertelt bestuurslid Sytse ten Hoeve in de kerk van Nijland over zijn pas verschenen boek *De Nicolaaskerk van Nijland*.

Meer info over de activiteiten in onze kerken:
www.aldefrysketsjerken.nl/uitagenda

STICHTING ALDE FRYSKES TSJERKEN

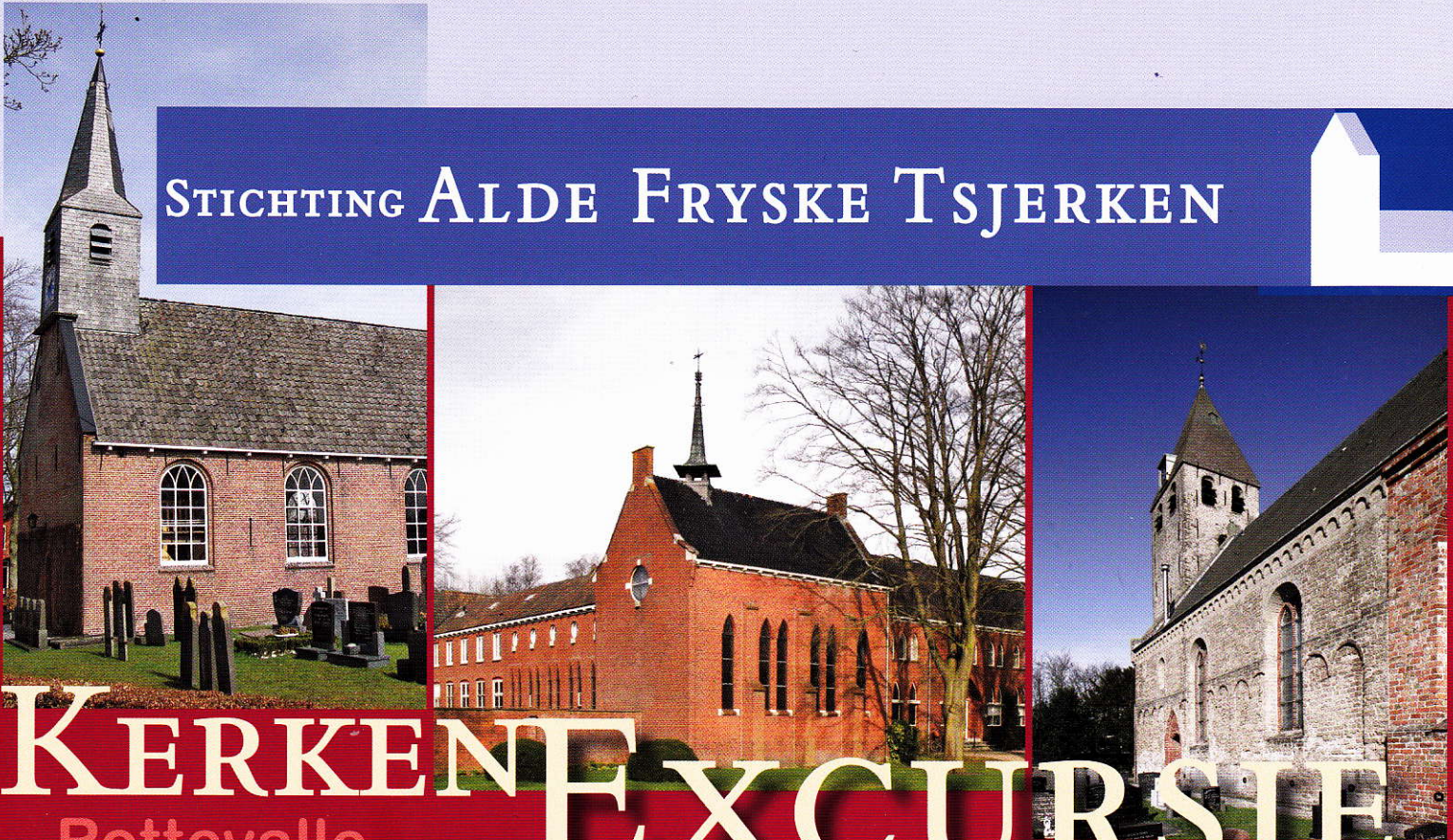
Op vertoon van deze bon ontvangt u 20% korting op de entreprijs van het Fries Museum (maximaal twee personen). De korting is niet geldig in combinatie met andere acties. Geldig tot en met 17 augustus 2014.

20% FRIES MUSEUM KORTING

Ik ontvang graag de nieuwsbrief van het Fries Museum op dit e-mailadres:

Liever niet knippen? Maak een kopie of neem het gehele magazine mee.

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

KERKEN EXCURSIE

Rottevalle

Karmelklooster Drachten

Oudega

op zaterdag

4

oktober 2014

van

om

11.00 tot 17.00 uur

13.30 uur

doorlopend

rondleiding in het

rondleidingen

Karmelklooster

in de kerken

kosten € 2,50

Kerkbeschrijvingen à € 3,00

in de kerk verkrijgbaar

Voor inlichtingen: 058 213 96 66

of

www.aldefrysketsjerken.nl